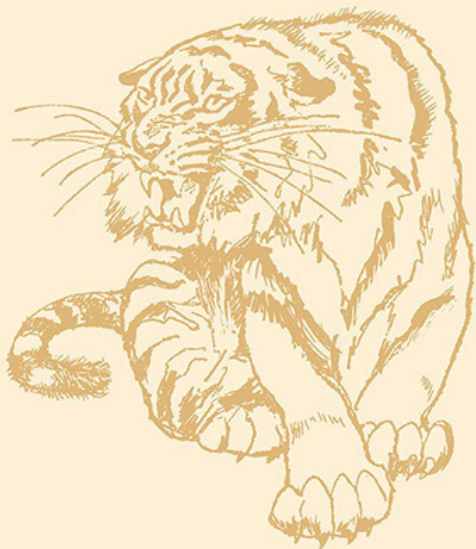

ІВАН БАГРЯНИЙ

ТИГРОЛОВИ

Іван Багряний Тигролови

предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=18417530

Іван Багряний «ТИГРОЛОВИ». Роман. Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури». Літературно-художнє видання:

Фоліо; Харків; 2015

ISBN 978-966-03-7179-8

Анотація

Роман Івана Багряного «Тигролови» (1944) – перший великий твір письменника, в якому вражаюче правдиво зображено страшну людську трагедію в часи сталінських репресій. Герой роману, як тисячі й тисячі тих, хто потрапив у лабеті НКВС, приречений канути у безвість, щезнути. Та не такий Григорій Многогрішний, нащадок славетного козацького роду, щоби скоритися долі. Його веде віра у свою силу і правду. Це й допомагає йому вистояти за будь-яких обставин, повернути собі свободу, а разом з нею і життя.

Содержание

Частина перша	6
Розділ перший	6
Розділ другий	22
Розділ третій	59
Розділ четвертий	82
Кінець ознакомительного фрагмента.	102

Іван Багрянний

Тигролови

Цього

«Рассудком не абнять!

Аршином- не ізмерить!»:

...ДАЛЬЛАГ...

...БАМЛАГ...

...СЄВЛАГ...

...КАРЛАГ...

...УСТЬЛАГ...

...МУРЛАГ...

...ПЄЧЛАГ...

...ГУЛАГ!!!-

По цілій еСеСеРі.

Ні, це

«Рассудком не абнять!

Аршином- не ізмерить!»-

Оцих от радісних понять

В комуністичній сфері;

Понять про те, як Труд отут

Зробився ж величавий!

Став «делом честі»

І «геройства»,

«Доблесті»

І «Слави!»

* * *

Багнети варті,

Зуби псів

І зуби сталінських дротів,

Льодові карцери,

*й палки,
І емведівські п'ястуки,
І матюки,
Брудні пювки
І власних сліз гірких
Річки...*

Іван Багряний. «Антон Біда – Герой Труда»

Частина перша

Розділ перший Дракон

...Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і негра і вогненным хвостом замітаючи слід, *летів дракон*.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету – він знявся десь з громохкого центру країни «чудес», вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хащі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Забайкалля... Через Становий хребет, – звивався над ним межі скель і шпилів... Високо в небі сіючи іскри й сморід, летів і летів у безмежній ночі.

...Палахкотів над проваллями... Звивався над прірвами... Пролітав із свистом спіраллю над диким бескиддям і нагло зникав десь у надрах землі – занурювався, як вогненноокий хробак, зі скреготом і хряском у груди скелястих гір, свердлив їх з блискавичною швидкістю, розсипаючи іскри. Зникав... І раптом вилітав з-під землі далеко, мов пекельна потвора, потрясаючи реготом ніч. Пряв вогненними очима, зойкав несамовито і, вихаючи хвостом, як комета, летів

і летів...

І розступалися скелі, маючи тінями. І розбігалися злякано сосни й смереки, кидаючись урозтіч. Заскочений нагло сохатий (лось) прикипав на галявині, спаралізований жахом, а далі зривався й, ламаючи ноги та обдираючи шкіру, гнав скільки духу у безвість.

І гнали у безвість луни, мов духи гірські, – розлітались по горах, стрибали в провалля, ховалися в нетрях... За ними летів дракон.

То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і не легендарний дракон Далай-лами. Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненным черевом, з залізною пащею жажкотів він, немов щойно вилетів з пекла.

Шістдесят коробок-вагонів – шістдесят суглобів у дракона. Спереду вогненноока голова – велетенський двоокий циклоп – надпотужний паротяг «Й. С.» (Йосиф Сталін). Ззаду – такий же надпотужний паротяг «Ф. Д.» (Фелікс Дзержинський). На тендері прожектор – довгий вогнений хвіст. Біля кожного вагона – щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон! І гнався зі скреготом.

Шістдесят суглобів у дракона – то шістдесят рудих домовин, і в кожній з них повно проглинених жертв, повно живих мертвяків. Крізь загразовані діри дивилися тоскно грона ме-

рехтливих очей, – дивились крізь темряву десь на утрачений світ, десь туди, де лишилась країна, осяяна сонцем, де лишилась Вітчизна, озвучена сміхом дитинства і юності рано одтятої, де лишилася мати... родина... дружина... Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. Ними натоптане черево вщерть у дракона. І тягне їх циклопічний «Й. С», і підпихає їх демон «Ф. Д.».

В цілому ж – тоє *етап*, то є «ешелон смерті», – етапний ешелон ОГПУ – НКВД.

Дракон.

І мчить він без зупинки, хряскотить залізними лапами, несе в собі приречених, безнадійних, змордованих, – хоче замчати їх у безвість, щоб не знав ніхто, де і куди, – за тридев'ять земель, на край світу, мчить їх у небуття. І нема того Кожум'яки... І ніхто-ніхто їх не визволить і вже не врятує, і ніхто навіть нічого не знатиме й не почує про них. Ніч. Чорна, безмежна ніч.

І відсахуються смереки, кидаючись врозтіч. А дракон пожирає очима все перед себе і мете услід вогненным хвостом – фосфорить ним по шпалах, по нетрях, обмацує слід за собою, – чи не тікає хто?

Іноді бахає постріл... другий... То вартовому ввижається зрада чи втеча, і він несамовито, пронизливо кричить і стріляє навмання у метушливі тіні смerek і стовпів.

І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні та при таких запорах не

зміг би видертись геть, але... Вартовий мусить бути пильний, «бдітельний». То-бо є його «дело честі, дело слави», то-бо його «дело доблесті і героїства».

А може, йому самому страшно, може, йому моторошно на хвості цієї диявольської комети, і він підбадьорює себе пострілами у чорну зрадливу ніч, в фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям.

Утікають кілометри – десятки... сотні... тисячі... Утікають назад ліси, і пустелі, і пасма гір, і безліч рік та тьмяних озер. Пролітають з грюкотом мости, семафори, тунелі – все утікає назад. А дракон все летить і летить – у невідоме, вперед, у чорну сибірську ніч, на край світу. Перетинає меридіани. Описує гігантську параболу десь по сорок дев'ятій паралелі, карбує її вогненным приском, гейби комета. Б'є по чорній імлі вогненным хвостом, зіходить їдучим димом та смородом і реве, реве...

Так не ходить жоден експрес, так ходить лише цей *eman*, цей дивовижний ешелон смерті – спецешелон ОГПУ – НКВД. Він – один з багатьох таких ешелонів; женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею... Не просто таємницею, а таємницею державною оповиті вони. Обставлені багнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірська ніч.

Фантастичні і реальні, дивовижні аксесуари нерозшифрованої жаскої легенди – таємничої легенди про зникнення

душ.

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать аргати, біжать по дахах, перестрибуючи з вагона на вагон, і стукають палками в залізо – чи не проломлено де?! Чи немає диверсій?! І так само біжать аргати по боках ешелону, перестукуючи стіни – чи не зрушена дошка десь?! Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею?!

Бо ж «дело слави, дело честі», діло їхньої «доблесті і геройства» довести цей етап до призначення – до тієї прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістками та душами і не можуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від «Й. С.» і, задерши голову, стурбовано мчить очима від вагона до вагона, – чогось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробок, тих, що кожен з них «на сорок челавек ілі восемь лошадей», і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відсапується якусь мить. А тоді, задерши голову до загратованої діри, владно гукає в гроно мерехтливих очей і блідих облич, що попримлипали, мов паперові, до ґрат.

– *Многогрішний!!*

Обличчя зникають. Гроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини вагона наближається до ґрат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

– Я...

– Звать?!

Пауза. І повільно, тяжко й так само понуро:

– Григорій!..

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім, заспокоєний, обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до ґрат і миготять, проводжаючи. Біде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клетоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

– Бережеш-ш-ш?! С-с-собака!..

І знову люто, розпачливо:

– Бережеш-ш-ш?!?

Другий голос десь з глибини вагона глухо, насмішкувато:

– Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої честі доскочив.

Сам великий начальник не їсть і не спить – все прибігає з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

– Нічого... Одбудеш всі свої двадцять п'ять – станеш маршалом. Ех-х!.. – і раптом вибухає зливою страшних, нестерпних прокльонів – у закон, у світ, пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі.

В грюкоті коліс зринає пісня, важка, бурлацька. І наростає, наростає...

Вона починається з одного голосу – з того голосу, що говорив: «Я... Григорій!..» Понурий і глибокий, він починає

пісню, ніби віддираючи стьожку від серця:

«Та забілили сніжки... Забілили білі... Ще йдібровонька...»

Кінчаючи рядок, мелодія завмирає, губиться в грохоті коліс, ось-ось загубиться. Тоді другий голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, дерзко:

«Ще й дібровонька!..»

І разом з першим на повні груди:

«Та й заболіло тіло бурлацькеє біле... ще й голівонька...»

Два голоси – два друзі. До них долучається третій. Пісня б'ється, як птах у домовині. А далі, вириваючись геть з тієї домовини, з того черева драконового, покриваючи грюкіт і вищання коліс, тая пісня в три голоси здіймається на крила, вилітає назовні і летить слідом, шугає і б'є крильми над спиною дракона.

Вартовий оскаженіло б'є кольбою в стіну вагона:

– Адставіть песні!!!

І гатить кольбою рушниці щосили, пересипає грюкіт фантастичною лайкою:

– Ад-стг-а-ві-і-іть!!

«...Ще й голівонька... та ніхто не заплаче по білому тілу...»

Вартовий перестає бити у стінку, не в силі обірвати пісню. Мелодія все більше стає потужною, кипить, вирує...

Поїзд летить зі скреготом і гулом, і, може, то не пісня вже, може, то йому в цім вирі скреготу і шалу мерещиться вже

колись чути, а може, колись і самим співане; може, то поїзд свистить і гуде, може, грюкотять і клекочуть колеса; може, то вітер сибірський гуде стоголосо... Вартовий обійняв рушницю і так стоїть, важко спершись спиною об стінку...

«Та тільки заплаче, тільки заридає товариш його... товариш його...»

Хмари їдучого диму лоскочуть ніздрі, душать за горло; диявольським реготом реве «Й. С».

«Ой, брате мій, брате, – товаришу рідний... може, я й умру... Може, я й умру...»

Повінь незміряної туги, чи гніву, а чи понурого смутку... В'ється та пісня над драконом, стелиться над горами, б'є крилом під колесами. А він її ріже, він її чавить, він її роздирає на шмаття, замітає рештки вогненным хвостом і летить, летить.

А за ним тягнуться дві криваві, дві безконечні смужки – миготять, вилискують... Дві жилки висотані з пісні, ні, з серця висотані, – простяглися аж ген-ген і тягнуться слідом. З вітчизни втраченої тягнуться слідом за тим серцем, висотуються з нього, набрякли кров'ю; напнулися до безкраю і ніяк не можуть урватись.

«...Може, я й умру... може, я й умру... Та зроби ж мені, брате, товаришу рідний, зклен-древа труну...»

Поїзд вривався в тунелі і скажено просовгувався крізь них, як набій крізь люфу гармати, намагаючись зітерти пісню і кривавий слід за собою, та не одставала пісня і не ури-

валися криваві жилки.

Миготіли силуети гір... Приамурські нетрі... Сопки і кряжі Малого Хінгану... Розїзди... Блокпости і станції. Запобігливі семафори ще здалеку підіймали руки і злякано брали «на караул» – *йде етап!* І ще здалеку дзеленчали попередливі сигнали в блокпостах:

– *Йде етап!..*

Все розступалося, і він пролітав зі свистом і ревом, цей привид.

По якомусь часі ешелон знову зупинився... Знову бігли аргати по дахах вагонів... І знову біг начальник етапу й спинявся біля середнього вагона, задерши голову:

– *Многогрішний!!*

– Я...

– *Звать?!*

– *Григорій!..*

Начальник вертався назад, а його проводжали дві мерехтливі цятки і здушене, що далі, то розпучливішим гнівом наснажене:

– Бережеш-ш?! С-с-собака!..

Так повторювалося на кожній черговій зупинці. І після кожної нової зупинки в начальника було все менше хапливості, а в його тоні все менше тривоги. Він уже запитував на смішкувато, а наостанку ще й додавав глузливо: «Маладець!»

Ешелон-бо доходив своєї мети.

І так само з кожною новою зупинкою все більше було роз-

пуки і гніву в отім: «Бережеш-ш?!» і все більше сарказму та пекельної ненависті в отім: «С-с-собака!!». Все більше було туги і безоглядної рішеності на щось надзвичайне у власника того понурого голосу і тих мерехтливих очей. Клекіт зборканої, але не зламаної і не упокореної волі, що проривався зі стиснених щелеп, не віщував нічого доброго.

Тим часом ешелон доходив своєї мети.

Він уже мчав по інших широтах, круто повернувши на південь і прогримівши над широченним Амуром. Він ішов туди, де кінчається земля. Пролітав через кряжі інших гір, полохав інші, ще не бачені нетрі, проходив останні безконечні тунелі... Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, розливаючись морем квітів. По них блукали розпучливо очі тих, що мали щастя припасти до ґрат... Обрії були заставлені сизими, фіалковими, синіми пасмами гір та гребенястих лісів. Блакитні широкі долини розстелялись і крутились казково, вкриті буйними травами, квітами, свічадами озер... Дивна якась, небезпечна, фантастична країна. Та не сюди, не в цю дивну країну мчав їх дракон. Пориваючись до волі, приречені крізь ґрати просували руки, пхали в них очі і лиця, втискалися в залізо, – тоді вздовж ешелону лунали постріли. Та ніхто на них не зважав, лише поїзд припускав ще дужче, ще скаженіше. Не сюди, не сюди везе він вантаж, він його мчить до іншої мети.

Вночі мерехтіли зорі – мільйони зір, змішуючись з іскрами від скаженого поїзда, а від насипу розбігались дерева й

квіти і збігалися знову в химернім танку за драконом, і вогненні віяла прожектора крутили з них веремію.

Потім ландшафт ставав ще дивніший. Потім...

Нагло земля обірвалась. На п'ятнадцятій добі шаленого гону раптом земля обірвалась.

Ешелон вилетів до синього моря і зі скреготом став. Тяжко випустив рештки диму і пари. *Став.*

Все. Скінчилась земля.

Ешелон дійшов до своєї мети. Важко дихаючи і відсапу-ючись на кінцевій станції Океанській, він став витрушувати з себе вантаж – викидати з черева те, що привіз, з усіх своїх шістдесяти суглобів.

Дивно! Скільки могло вміститися люду в цих брудних, рудих коробках! І як вони витримали! Як вони не розпалися?!

Тисячі! Тисячі обірваних, брудних, зарослих, як пращури, і худих, як скелети, людей! І все старих, згорблених. І хоч серед них багатьом по 20–25 років лише, але всі вони гейби діди. Тисячі завинених в дрантя і коци і так – напівголих, викинутих з вітчизни, з родини, з спільноти, погноблених, безправних, приречених... Так, приречених на загин, десь там, куди ще вони не дійшли. Ешелон дійшов до своєї мети, та не дійшов ще мети етап – оці тисячі мучеників.

Вони купчилились отарами, зігнані у великі купи, мов вівці, і, оточені шпалерами варті, тупо дивилися вперед – на сиву пустелю, в заткане легким туманом безмежжя.

Туди стелився їм шлях – через те море Японське та й через

той океан Тихий безмежний. Етап іде на Магадан десь. Це ще тисячі кілометрів водяною пустелею до понурої, невідомої Колими, а чи й далі.

Та ніщо їх не зворушувало і ніщо їх не лякало. Вони були тупі і байдужі, виснажені, дивились просто себе на воду... Кияни, полтавчани, кубанці, херсонці... – діти іншої, сонячної землі й іншого, сонячного моря.

Варта розігнала всіх цивільних зі станції і оточила місцевість, – пильнувала, тримаючи рушниці і псів-вовчурів наготові.

А з вагонів вилазили все нові й нові арештанти. Інших тримали попід руки... Вони вже негодні були йти, і їх друзі тримали попід руки, апатично і байдуже допомагаючи пройти останній пруг землі... Може, взагалі останній шмат життєвого шляху.

І ось тут нагло зчинився алярм! На самім краєчку землі нагло зчинився алярм.

Коли всі вилізли і стояли вже на землі, начальник повів очима по масі людей, а тоді прожогом побіг до вагона, до того середнього вагона:

– *Многогрішний!!!*

Мовчанка.

– *Многогрішний!!!*

Мовчанка. Ніхто не відповідав: «Я», і ніхто не відповідав: «Григорій». Мов ужалений, начальник підскочив, вихопив пістоля і стрибнув до вагона, – порожньо. Вибіг перед веле-

тенський людський натовп і зарепетував:

– *Ложись!!!* – і закипів брудною, скаженою лайкою.

Юрба апатично лягла в пилюку ниць.

– *Многогрішний!!!*

Начальників крик звучав люто і водночас благально, – не то він погрожував, не то він кликав, просив. Нема...

На команду варта заметушилась навколо порожнього ешелону і по всій території. Зі станції задзвонили телефони... Стрільці та їхні пси обшукали всі кутки, всі діри й закапелки на станції та навколо, – нема. Собаки нишпорили разом із своїми «сотрудниками», накидаючись на випадкових людей.

Нема.

Нарешті було знайдено «секрет». Та не знайдено самого збігця. Всіх лежачих перерахували – всі є. Нема лише одного. А виявлений «секрет» був такий: у вагоні, у тім, середнім, тридцять другім, знайдено сліди диверсії – чотири дошки були двічі перерізані ножем упоперек. Над буфером. Саме там, де того найменше можна було сподіватися. Тільки *арештант*, тільки той, хто має надлюдське терпіння і надзвичайну волю, може проробити таку роботу. Тож на те пішло багато ночей. Тож різано, либонь, від самого Уралу і пильно масковано вдень. Потім вийнято... Ясно! Той божевільний, той маніяк вистрибнув... Так, вистрибнув на ходу поїзда.

Стрибнув у певну смерть, але не здався. 99 шансів проти одного було за те, що від нього залишаться самі шматки, але стрибнув.

– Диявол!.. Диявол!!! – кипів начальник етапу; беріг він – і не вберіг, пильнував, як ока, – і марно. І душила його скажена лють. Ще одне йому було зрозуміло: хтось допомагав, хтось заклав знову діру і замаскував пильно.

– *Встать!* – гримнув начальник. Всі встали. Всі стояли, похиливши голови, намагаючись не дивитися на начальство, щоб не показати очей, так раптом і так дивно змінених.

– Хто допомагав?!

Мовчанка.

– Тридцять другий вагон!.. Згною!.. Роздавлю!.. Хто допомагав?!

Тихо. Тридцять другий вагон відокремили. Біля 60 людей стало окремою купкою.

– Хто спільник?!

Люди стояли понуро, схиливши голови. Мовчали. Але в кожного тіпалося серце. Не від страху, ні, від буйної радості. Від злобної радості та й від гордості за того «диявола», за того сміливця. Вони знали, як і де він стрибнув. Далеко звідси. Викинувся вночі зі сказаного поїзда.

Але ніхто не пустив і пари з вуст. Є така солідарність, є такий закон неписаний, є така арештантська мораль, що подібної до неї більше немає у світі, – мораль упосліджених, святиня арештантської дружби.

Люди стояли байдужі. А рука не в одного тяглася до шапки, щоб стягти її до сирії землі:

«Земля тобі пером, безумний сміливцю!»

Пригадувались слова, кинені якимось ним у темряві ночі зі стогоном:

– Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи!

Та з розпукою крізь стиснені щелепи:

– *Жити!*

– *Відплатить!!*

...*А бо вмерти.*

По цілій масі змарнованих, знеосіблених людей ніби хто струм пропустив. Геть скільки їх тут стояло – в кожного сколихнулося серце. Давно розчавлена людська гідність підводилась рвучко... Лиця обертались туди, назад, і виростили крила у тих, хто був заломився вже зовсім. А серця калатали в схудлих, вимучених грудях, прориваючись геть. Шепіт летів по юрбі.

– *Утік!..*

У смерть, але *втік!..*

Начальник, відчуваючи недобре, розмахував пістолем – квапив тих, що йшли до арешту за кару.

Решту теж погнали до порту.

.....

А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про того «диявола», про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив «трибунал» і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда, – люди, стоячи на чердаку і відпливаючи в сиву пустелю, обертались обличчям на захід – дивились-дивились широко відкритими очима...

Прощались із землею, прощались із усім. А в віччю, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився-таки там. Образ як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав канув у сивім тумані. А за ним поснувалась легенда про гордого сокола, про безумного сміливця...

Недосказана легенда про нікому не відомого, гордого нащадка першого каторжанина Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

.....

Тим часом по всій Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих прикмет: «Юнак – 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк... На ймення – Григорій Многогрішний».

Розділ другий

Світ на колесах

Поблискуючи нікельованими ручками м'яких купе, сяючи яскраво освітленими вікнами, тим же маршрутом по Транс-сибірській магістралі йшов інший експрес – так званий «*Тихоокеанський експрес* нумер один».

М'яко погойдуючись, як у мрійному вальсі, пишаючись шовком фіранок на вікнах, мерехтячи люстрами, котився він, ніби разок блискучих коралів, і миготів емалевими девізами на боках вагонів: «*Негорелое – Владівосток*». Віз, заколисуючи, екзальтованих пасажирів десь в невідомий і вимріяний, казковий край, в дивне золоте ельдорадо.

Межи пасмами блакитних гір, повз легендарний Байкал, проходячи ген-ген в нічному небі через височенні перевали Станового хребта, він пролітав мовби жмут метеорів, блискотів межи зір. Спускався в долини і знову підносився, ви-вся над стінами урвищ, крутивсь, як блискуча спіраль, чудом тримаючись на скелястій мозаїці.

Це найліпший і наймодерніший експрес в СРСР; найкомфортабельніший експрес у так званій робітничо-селянській державі. Мавши маршрут майже на пів земної кулі, маршрут «Негорелое – Владівосток», тобто від понурої Прибалтики і до берегів Японського моря, маршрут на 12 тисяч кілометрів і стільки ж назад, він був до того відповідно пристосований і

устаткований – до комфорту і вигод в безперервній десятиденній мандрівці. Чудо цивілізації, вершок людської вибагливості і фантазії.

Радісний і святковий, сповнений вщерть життям і дзвоном, цей першокласний люксовий експрес плив, ніби окремий світ між світами. Дріботів, вихиляючись, прицокував, мовби панна в танку закаблуками, і мерехтів, мерехтів.

У м'яких купе мрійно і затишно. Заставлені квітами, набиті валізами і патефонами, осяяні світлом різнокольорових абажурів, вони були заселені експансивними і горластими мешканцями різного віку й статі. Цілий експрес був набитий ними, творячи окремий світ – світ на колесах, і в той же час відтворюючи копію тієї фантастичної «шостої частини світу» – копію в мініатюрі, лише трохи причепурену і розгальмовану.

...Інженери і авіатори, ударники і так літуни, партробітники і туристи, колгоспні колективізатори і радгоспні бюрократи, раціоналізатори й індустріальні авантюристи, прокурори і розтратники, потенціальні злодії й імпотентні фарисеї... Цивільні і військові... Працівники органів «революційної законності» і контрабандисти... І літні «відповідальні» панії, і ексцентричні, але так само «відповідальні» панни, чи то пак «товаришки» пані і «товаришки» панни з коханцями й без коханців, з портфелями і без, з партстажем і без... Закохані «кішечки» і ще більш закохані «котики»... Відповідальні відрядженці і безвідповідальні рвачі та дезертири, з

партквитками і без, з дисциплінарними стягненнями і без...
...Експансивні відкривателі давно відкритого і зухвалі рекордсмени давно перейденого. Шукачі карколомних пригод, а ще більше карколомних кар'єр. Шукачі щастя і довгих карбованців. Аматори довгих відряджень і ще довших чисел в банкових чеках, передбачених КЗОТом («Кодекс Законів о Труде»).

Аматори красного письменства в межах «КЗОТ», «Колдоговору» та «Карного Кодексу».

Знавці прикладної географії, теплих посад, курортів і залізничних мап.

Аматори Дунаєвського, Маркса і преферансу...

Словом – цвіт робітничо-селянської імперії у всій його величі і багатогранності.

Все те різне віком, фахом, статтю і уподобаннями, але все тут має спільну рису – рису шукачів чогось і збігців кудись – рису шукачів щастя і збігців у невідоме.

Все те вирвалось з однієї остогидлої дійсності, з одного кінця світу і мчить на зламання карку в інший, утікаючи від всього і женучись за всім, утікаючи від прикрого вже, а може, й проклятого, і женучись за благословенним, за ще незнаним, небаченим, неопізнаним, але прекрасним, привабливим.

Рису б ту можна назвати лихоманкою. Так, лихоманкою хворобливого гону в напівсконкретизовану химеру, в якусь загадкову, екзотичну країну, в якесь ельдорадо, десь туди, де

ще їх не було.

Риса та є спільним знаменником для всієї цієї маси людей – маси мандрівників, що заселяють цей оригінальний світ на колесах.

Проте для більшості з них те «кудись» було досить сконкретизоване. Вони їдуть на ДВК, що десь там, на другім кінці світу, на берегах Тихого океану. І там той дійсний, справді казковий світ. І там те справжнє золоте ельдорадо, що про нього стільки чуто, читано, мріяно і передумано.

Ось туди все це й мчить. Мчить без віддиху і без оглядки. Котиться, погойдується, дріботить експансивно. Мерехтить над прірвами, перелітає мостами, заходиться сміхом і зойкає над проваллями, пролітає тунелі, зажмурившись, – і жиє...

Жиє реальним і напівфантастичним, але безжурним, рожевим життям. Веселковим, напруженим. Як той метелик-одноденка... Любитьсья... Сваритьсья... Одружується... і розлучається... І фантазує, вигадує і вірить, загубивши грань між реальним і фікцією.

Химерний екстериторіальний світ! Світ блаженної незалежності від будь-якого «спец»– і «проф» навантаження, від будь-якої «спец»-, «проф»– і «парт» дисципліни, від шипіння примусів і начальників, від безконечних черг за калошами і безконечних «чергових зборів» у цехах, на службі і вдома. Світ ідеальної свободи і повної відсутності диктатури, якщо не брати до уваги диктатуру кохання та переступлення влади кондуктором. Світ пригод і романтики, світ поцілун-

ків і преферансу, фантастичних історій, небувалих подій, трансформованих призмою екзальтованої фантазії.

Світ благословенної свободи, купленої за готівку разом із плацкартою.

Мелькають дні і ночі, і знову дні, і знову ночі. Утікають ліси, і пустелі, і гори... Утікає десь цілий світ, розпливчастий і туманний, нереальний світ, поставлений шкереберть.

Повз нього пливе цей – конкретний, напружений і намагнетизований, осяяний блакитним, рожевим, зеленим сяйвом вибагливих абажурів, заслонений газовими фіранками, наснажений коханням і поривами, озвучений патефонними фокстротами і румбами... А над усім – Арсеньєв! Ах-х, Арсеньєв!..

О Арсеньєв!.. Він бог цілого цього експресу, цілого цього світу. Володар дум і сердець. Він панує тут, як ніколи не панував там – у тій неймовірно казковій, відкритій ним країні, що зробила його ім'я девізом і прапором всіх мандрівників і всіх – ось таких – конкістадорів. О Колумб заамурської і надамурської голубої галілеї!! Відкриватель дивовижного, герой і переможець непереможного, співець і автор найекзотичнішої і найфантастичнішої країни у світі – російського, чи то пак тепер советського, Клондайку. Ні, інтернаціонального золотого ельдорадо, куди навіть жиди погнали «добровільно-примусово», зрадивши Палестину, творити свій Біробіджан. Його аксесуари, екзотичні аксесуари тієї, відкритої ним, екзотики панують тут і живуть поруч із

усіма мешканцями розкішних купе, салон-вагонів, тамбурів і коридорів. Переселились з тієї країни і живуть тут – про-воджають цих мандрівників, як чичероне, туди, до себе в гості... Дерсу Узала і тигри... Женьшень, Уссурі і тигри... Манзи і тигри... Фанзи і знову тигри, тигри, тигри... Тигри над усе і над усім! З усіх дивогідних аксесуарів тієї дивогідної країни, що володіють серцями цих більших і менших Пржевальських, більших і менших Колумбів та Нансенів, – тигри найдивоглядніший і найфантастичніший аксесуар. Ними наповнений цілий цей експрес. Вони блукають по ньому з хмарами диму і румбами, викликають ентузіазм і викликають тремтіння в колінах та солодкий холодок не в одного з цих хоробрих шукачів щастя, сильних емоцій і справжньої екзотики.

Вони панують в уяві кожного як символ, як страшний і привабливий образ тієї невідомої землі, куди він так легко-важно вирушив і оце мчить, мов на весілля. Тигри... З них починаються всі розмови і на них всі розмови кінчаються. Вони беруть участь у преферансі і в пиятиках, у плітках і навіть у коханні.

– А чи ви чули... Раз бубни! То... чи ви читали, як на Н-ській заставі недавно тигр украв стійкового?

– Та що ви!.. Раз черви... Ну, і як?!!

– Два піки!.. Го-го – заніс, мов кошеня...

– Боже мій... Пас!.. Боже мій...

Або:

– Ух, ти моя смугаста кішечко!.. – це коханець до любки, ластячись.

Сусідка навпроти робить великі очі і пошепки до другої:

– Добра мені «кішечка»! Від Уралу змінила четвертого коханця... Це ж тільки від Уралу! А до Владивостока?! Апетит, прости Господи. *Смугаста тигрище*, а не «кішечка»!!!

У коридорі пара похідних коханців туляться одне до одного, дивляться у вікно і мріють-мріють:

– Ах, який я щасливий!.. Ми заїдемо десь далеко-да-алеко в тайгу... І там, в нетрях, серед квітів і пралісу я збудую затишну хатинку... Я її зроблю такою... такою...

– Обережно, порвеш запонки... Ах-х! Як чудесно... А ти не боїшся тигрів?...

– Ну-у! Я маю... Я везу дві рушниці «Зарева» і повну валізу набоїв, ще й бінокль, ще й компас... Ми будемо дивитися, дивитися...

– Ох-х!.. Який ти... Який ти герой!!

Або:

– Чого ви на мене витріщились, мов тигр?!

Або:

– А скажіть, будь ласка, в Хабаровську можна ходити по вулицях? Безпечно? Чи є міліція?!

– Є... А що?

– Та я читала, що ще недавно тигри там гуляли по вулицях і крали людей, ба навіть коней. Чи правда?

– Правда.

– Боже мій! – і до чоловіка з істеричною розпукою: – Казала тобі!.. Казала ж!.. Пропадай він пропадом той Де-Ве-Ка! Так ні. «Поїдем, поїдем». Підйомні йому!.. За віддаленість йому!.. Мало йому!.. Мало йому!.. Висідаю! На першій же станції висідаю! Досить з мене твоїх фантазій! Досить з мене кров пити!..

– Ну, заспокойся... Ну, душечко!.. – потішав розгублений супруг – якийсь, може, бухгалтер, якоїсь, може, «Союзриби» або «Союззолота». – Ну, ми не поїдемо до Хабаровська, ми поїдемо на... на Сахалін. Еге ж! Там довкола вода, і та сатана туди не перепливе.

Або: сп'янілий шукач сильних емоцій, наслухавшись страшних історій про ведмедів, що завертають людині волосся з шкірою на очі, про тигрів, що хапають людей по квартирах і навіть «біля самісінького кінотеатру, їй-бо!», після надцятої чарки впавши в філософський жаль до себе:

– Оттак... Жиє-жиє чоловік... І п'є... І було йому добре... Ні, їде, пх-х-хається... Гік... І раптом – нема! О! І нема!.. Якась дурна кішка буде носити його, як мишу... Кондуктор!!!

.....

Тигри. Страшне божество, смугасте шкірою, а ще смугастіше репутацією. Всемогутній «Амба», славніший за самого Арсеньева і екзотичніший за все на світі. Володар дум і об'єкт молитовного екстазу та жаху не тільки в того наївного Дерсу Узала, а й в цілого цього екстериторіального світу.

З тиграми міг змагатися хіба лише тільки женьшень. З-поміж усіх тих надзвичайних аксесуарів потрясаючої екзотики з тиграми міг змагатися тільки женьшень – чудесний корінець, могутній талісман, міфічний і одночасно реальний плід уссурійського ельдорадо, оточений ореолом всеазійської, ні, всесоюзної, якщо не всесвітньої слави. Навіть папороть, що цвіте в ніч проти Івана Купала по цілій європейській літературі, з усіма скарбами, що вона їх береже, з усім комплексом легенд і казок, блідне перед тим магічним женьшенем.

Сама його назва – саме те двоскладове слово набуло магічної сили і вже відмолоджує стариків, зроджуючи в них надію, що ще не все втрачено, змушує хвилюватись старечі серця, які вже давно одвикли реагувати на такі собі опуклі бюсти й інші принади, на малиновий дзвін острогів і далєбі юнацькі біцепси; проковує старих кавалерів на хлоп'ячі вибрики і донжуанські пози, а молодих доводить до гарячки, – виснажені надужиттям по тамбурах і півтемних закапелках, вони гарячково маячать тією хвилиною, коли той чародійний женьшень буде вже нарешті до їхніх послуг... І не в силі дочекатись цієї благословенної хвилини, тягнуть свою «кішечку», свою «ципочку», уявивши, ба навіть відчувши досить виразно, що той женьшень уже в них вступив і зараз буде робити чудеса...

О Арсен'єв!.. Чи думав ти, що станеш отаким-о могутнім промотором, таким рушієм отакої-о маси людей, підіймаючи і пориваючи їх на надзвичайні діла та ще й женучи їх упе-

ред, в ту химерну, казкову країну? Ось туди, де ти пообморожував ноги й легені, де ти, врешті, в біді та злиднях, серед страхітливих пригод і азіатських турбот дочасно склав свої бурлацькі, ревматичні кості.

Чи думав ти, що після смерті станеш таким промотором, таким володарем дум і сердець прекраснооких панянок і їхніх мамунь та папунь, і одчайдушних шибайголів, і навіть п'яниць, і навіть бухгалтерів, і навіть старих гемороїдальних кооператорів?! Що поженеш їх за тридев'ять земель, за незчисленні пасма гір, несходимі простори пустель і нетрів з родичами та «со чадами» завойовувати, опановувати і посідати той – відкритий тобою – світ, той опоетизований Клондайк і разом едем... Так, едем, де росте виноград і клюква, коркове дерево і – якщо вірити тобі – полярна береза, живе субтропічний барс і гімалайський ведмідь, ще й полярний «урсус арктос» на придачу; шляхетний олень і сніжний горал; тендітний єнот і сестра гієни – росомаха тощо... Край – як гарячкова фантазія п'яного, як маячіння божевільного.

Витвір космічного жарту, а чи плід космічного катаклізму, а чи то плід всесвітнього гумору. Край парадоксів. Симбіоз субтропічного раю і сибірського пекла...

А експрес летів і летів, поспішаючи, приспівуючи, пританцювуючи на гладенькій дорозі.

І летіли, переганяючи його, серця і думи всіх тих екзальтованих конкістадорів. Вирушивши з місця – десь з Таганки чи з Сухаревки, з-над харківської Лопані, з київської Шуляв-

ки, з лєнінградських, одеських та інших всесоюзних баюр, – видершись з нудьги і прози всесоюзних буднів і соцзмагання та одтявши все те одним махом біля двірця, вони всіли до поїзда найдальшого рейсу і ніби наново почали жити. Наново жити, наново любити і наново прагнути. Гнані геть з метою і без мети, вони кинулись, як у вир головою, туди, вперед, у невідоме. І те невідоме почало вдиратися в їхню свідомість вже з перших же днів, далі – більше, стверджуючи, що вони таки їдуть і таки туди, де все не так, де все інакше, де зовсім інший світ.

Мінялись краєвиди, мінялись настрої; мінялась флора, люди, обрії... Все вражало новиною, що раз, то чудовішою. За Уралом вони спостерігали сніг на вершинах гір... У Вятці спостерігали в натурі той фольклор, що звикли його бачити в столичних крамницях народної творчості. І купували його, скільки хотіли тепер: купували гармонійки і гармонії, свистілки і сопілки, купували вибагливі дрібнички – дерев'яні, паперові, глиняні, ликові, розмальовані, випалені, різьблені генієм вятської російської цивілізації. І ті дрібнички, і ті гармонійки та свистілки одразу змінили декоративний і вокальний стиль цілого, можна сказати, експресу. Стиль європейський зазнав цілковитої поразки, переможений стилем вятським. Все в нім цвіло і пишалося істинно народним мистецтвом, шедеврами всіх вятських кустпромів – кошиками, капцями, валізами, ведмедиками і паяцями, гребінцями і збаночками, сопілками і півниками, балабайками і найхімерні-

шими іграшками...

Вокальному європейському стилеві повелося ще гірше. «Заткнувся» увесь найкласичніший репертуар, – експрес за- свистів, запищав, зачиргикав як навіжений. Всі ті коники, і сопілки, і півники, і чортики – все те почало діяти, ніби ви- повідаючи оте знамените «догнать і перегнать». А гармонії і гармонійки ревли так, що витиснули геть румбу і навіть рід- ного Дунаєвського, роздираючи вуха і душу не тільки паса- жирам, а й станційним диспетчерам та кочегарам. Але ніхто тим не переймався – все те нове, небачене, прекрасне своєю новиною і екзотикою.

На кожній станції, де тільки експрес зупинявся, щось було нове, таке, що ще ніхто не бачив з них. Пасажири вибігали геть з усього поїзда, розхапували всю ту новину, всю ту екзо- тику і напихали нею експрес. Сідали і мчали далі. Зі сміхом і жартами, з частушками та з «шірака страна моя родная», а ще більше – просто з виском і галасом.

Біля Іркутська вони пнулися в вікна і співали давньої ка- торжанської пісні, тієї знаменитої, що її знали всі, як гімн колишньої царської імперії: «Далеко в стране Иркутской...»

Біля Байкалу вони купували омулі... Не менш давні і не менш легендарні омулі, що стали одною з перлин всеросійсь- ких гордощів і що купувати їх тут стало священною тради- цією. Поїзд спеціально зупинявся, і все висипало геть... Зу- пинка та була не на станції, а так, на самісінькому березі справді химерного моря; колія проходила під скелястими

урвищами попри саму воду, роблячи дугу навколо Байкалу в кількадесят кілометрів. Велетенське озеро, обставлене крутими горами, стелилося геть на десятки миль, як фантастичне люстро в блакитній оправі лісистих кряжів. Як завжди, експрес зупинявся тут, щоб дати пасажирам розривку – змогу не тільки подивитися на цей національний скарб, а й вмочити пальці в нього – в те «священне море» та пошпурляти в нього камінці.

Мешканці експресу метушилися, як сарана на озимині: все те вдихало емоції, айкало, ойкало, плюскоталось у воді і розкупувало шпарко омулі – вуджені, варені й солені, що їх нанесли сюди тубільне жіноче населення, либонь, з цілої округи – з усіх чотирьох берегів Байкалу. Омулі були свіжі, омулі були й смердючі, але всіх їх розкупувано, бо це ж були не звичайні собі риби-омулі, а священні риби омулі, – тієї «омулевої бочки», либонь, що про неї від століття співала ціла романівська імперія, а тепер співає ціла «широка страна родная», словом, екзотичні омулі...

Кондуктор свистів, і все те разом з омулями пхалося назад до купе, чіплялося за поручні... Експрес не рушав доти, доки не чіплявся останній пасажир. Провідники всіх *своїх* знали в обличчя і могли здалеку точно устійнити, чи вештається ще котрийсь по юрбі, а чи сіли всі.

Рушили від Байкалу, експрес довго смердів рибою і дуднів баргузинським та взагалі прибайкальським чи «про» байкальським фольклором. То шукачі щастя їли омулі, рев-

ли «Славне море, священний Байкал» і розповідали та вислухували легенди, трагедійні і героїчні історії, анекдоти та географічні й природознавчі довідки про те дивне море, в якому вода стоїть вище, ніж у всіх інших морях, бо:

...«І ото у дні є дірка. І йде та дірка аж до Льодового океану. А там, як відомо, лід. Лід тисне на воду – ну, вода й випирає в дірку, і пре в Байкал, і підіймається в морі тім – у Байкалі... І коли б не височенні гори, що стоять, бачите, як височенний казан, то море б те геть розіллялося і була б біда... А в дірку ту плавають риби і звірі морські, так діркою-діркою – та й у Байкал... Доказів?!? Прошу: звідки тут у цім казані взявся сивуч або нерпа?! Ага! Отож! Байкал – межі лісами непрохідними, межі горами неприступними і від найближчого моря за мільйон кілометрів. Тільки дірка!..»

Дійсно. Фантастична і дивовижна земля тут!

Разом із змінами у зовнішнім, видимім світі дають себе знати і зміни у світі внутрішнім, зумовлені змінами в часі. Поїзд йде по паралелях із заходу на схід, назустріч сонцю, і з кожним днем, з кожним географічним градусом довготи пересуваються ранок, вечір, ніч – на годину... на дві... на чотири... Біля Байкалу різниця в часі вже на чотири години проти звичного.

Здезорієнтовані пасажири відчують, що щось не гаразд, що щось у світі чудне діється, щось з ними коїться. Вдень хочеться спати, а вночі – їсти. В обід нерви стають мляві, а вночі нападає ентузіазм. Призвичаєні до певного укладу, вони

відчувають, що зійшли з рейок. Створився хаос, – одні вибилися зі сну й з апетиту; не могли вже ні їсти, ні спати, а другі, навпаки, – борюкались, борюкались і вийшли переможцями – спростили своє життя до тільки їсти і тільки спати, а інші й ще краще – могли спати і тільки спати. Але на загал, абсолютну більшість опанувало безсоння, тривожний неспокій, хвороблива експансивність і... в деяких геть-чисто застрайкували шлунки. Особливо потерпали нервові, чутливі, занепокоєні своїм здоров'ям, – вони мацали свої голови, хвилювалися, ковтали порошки і докучали лікарям, що, втративши самі спокій і сон, грали напропале в преферанс, загубивши межу між ніччю і днем.

Пересувається поїзд, пересувається час, пересувається життя в експресі, а ще більше – настрої. Попри всі ті, зрештою, смішні неприємності, він підноситься до найвищого ступеня передсмаку чогось надзвичайного, констатуючи його поступове, але неухильне наближення, недалеко здійснення мрії. Про те свідчить кожна хвилина, кожен кілометр, кожна деталь назовні. Поїзд іде до мети.

За Байкалом вони спостерігали екзотичних тубільців: червоношкірих бурятів та бурято-монголів в Улан-Уде; гордих, вітрами, сонцем і блиском снігів засмалених, бронзових якутів, подібних до тих джекклондонівських індіців, і таких же бронзових, в національні строї убраних якуток в Читі; тунгузів з гостровухими псами... Китайців... «Гуранів»...

Поїзд іде Забайкаллям. Розважаючи пасажирів і пишаю-

чись своєю ерудицією, якийсь професор історії – кругленьке пузце, окуляри над волосатою бородавкою і розчепірені перед носом карти – викладав, як легенду, історичну довідку про перших-найперших каторжників Сибіру, про перших-найперших політичних засланців, що склали тут свої кості, і саме в цій Забайкаллі, в цій найсуворішій і найпонуришій закутку Східного Сибіру.

І було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Аввакум... Але цей розкольник був другим. А першим був – бунтар і «ізмєнник» – «малоросійський» гетьман на ймення *Дем'ян Многогрішний*.

Це вони були відкривателями і зачинателями тієї жахливої сторінки, першої сторінки в епопеї невимовних людських страждань на цій землі...

За ними пішли чередою безліч інших, більших і менших, відомих і безіменних каторжників... Серед них багато славних, оспіваних до того, а особливо після того, національних героїв цілої низки народів... Брязкаючи кайданами, вони вимощували кістками це гробовище, цю понуру «юдоль розпачу і сліз людських»...

Професор розповідав повільно, помежи «вістами», але ерудитно і барвисто, як справжній професор історії взагалі, а Сибіру – зокрема. Він розповідав, власне, про те, про що всі знали бодай з тих тягучих і грізних, безнадійних і розпучливих каторжанських пісень, які становили колись чи не половину всеросійського національного пісенного репертуару.

ру, та становлять ще й тепер, і що їх співано кожним колись і тепер.

Не знали тільки хіба про того першого піонера, про того патріарха каторжанського, того прапракаторжанина, про того гетьмана малоросійського з химерним, але таким підходящим до ролі каторжанського патріарха прізвищем. Поза цим багато було відоме. Ті-бо кайдани у кожного з них дінькали і бомкали з дитинства, розповідаючи про той Сибір і про це Забайкалля. Лекція професора справила враження.

Ніхто тільки не замислився над тим, як той «ізмєнник», той патріарх каторжанський так міцно і так широко проторував шлях на Сибір для всіх своїх онуків і правнуків і тим воістину заслуговує на пам'ятник десь тут, серед цих голих кряжів, серед цих забайкальських пустель...

У вікнах миготів, обертаючись, понурий ландшафт, переізанний пасмами скелястих гір. Він пропливав обабіч експресу, відстрашуючи своєю жаскою історичною репутацією.

І ось... Ніби зумисна ілюстрація до професорової історичної екскурсії, ніби марево, викликане ним з небуття, з'явився додаток до того ландшафту...

Либонь, вони встали з-під землі – цілі ті покоління каторжників, армії їх!.. Вони вишикувалися обабіч колії, вздовж насипу безконечною хмарою і стояли, спершись на кайла, на лопати, на тачки... По коліна у воді і в болоті... У ровах і ямах...

– Ребята!!! Сматрі!!! Бамлаг!!!

Все кинулося до вікон.

Боже ж мій!.. Так ось вони!! Справжні, реальні, невигадані і – незчислимі. Як розгадка болючої і жаскої таємниці. Як сама таємниця, на яку страшно було дивитись...

А вони стояли безконечними шпалерами, безконечною тичбою – вимучені, виснажені... В химерних і страшних бамлагівських одностроях: в ганчір'яних шапочках-ушанках і в такім лахмітті, що здавалося, ніби їх рвали всі собаки всього світу і тріпали всі сибірські й трансибірські вітри та буревії.

Стояли і дивились... Проводжали експрес – мерехтливе чудо небаченого чи давно забутого світу...

Неголені... Забръохані... З хворобливо запаленими очима... Безконечні лави людей, списаних геть з життєвого реєстру, обтикані патрулями з рушницями і псами...

Одні махали руками. Інші дивились байдуже, тупо, чекаючи, поки він пройде...

І не було їм кінця, і не було їм краю...

Прокладали шлях, прокладали нову магістраль, вимощуючи її своєю розпукою, гатили собою прірви, й баюри, й провалля... А тепер ось стояли як на параді. Полтавці... Чернігівці... Херсонці... Кубанці... Нащадки Многогрішного і нащадки того Аввакума вільнодумного... Каторжники. Ті, що про них потім будуть розповідати легенди й співати тягучі, понурі пісні, такі тягучі, як забайкальські вітри узимку...

З вікон експресу нагло починають летіти речі... Спершу

від паротяга – як сигнал – кілька пачок махорки. А потім, мов на команду, з усіх вікон полетіли: цигарки... плитки шоколаду... цитрини, черевики, шматки хліба, пакунки, завинені в папір... – ціла веремія найрізноманітніших речей.

Діти махали ручками і, підхоплені стихійним поривом, загальним психозом, що опанував експрес, викидали квіти... цукерки... гармонійки... і плескали з ентузіазмом в долоні, і сміялись радісно.

.....

Люди в бамлагівських одностроях ожили і кинулись стрімголов до подарунків, збираючись купами і топчучи один одного.

Над насипом почалась стрілянина.

І, ніби на знак протесту, хтось ошаліло викидав з вікна експресу все, що трапилося під руку: подушку, калоші, грамофонну плиту, простирадло, жмут грошей...

Підхоплені вітром, летіли вони і крутилися над поїздом, наче голуби на Йордані, розполохані стріляниною.

А в купе, упавши ниць на канапу, хтось заходився буйним плачем, вибухнув нестримним приглушеним риданням.

Гроші ще довго кружляли в повітрі і летіли слідом за експресом. А шерегам не було краю. Вони мов з-під землі вставали назустріч і вже махали руками мовчки, махали, махали, мішаючись в невиразний сірий туман.

Експрес летів божевільно, нестримно.

І так само нестримно текли в когось сльози в замкненому,

м'якому купе вагона.

Це теж екзотика...

Але те промайнуло, як марево, і лише на хвилинку затьма-рило настроїв у мешканців експресу. Нові враження, що далі, то цікавіші, що далі, то екзотичніші, відсунули те марево геть і стерли. Ніби його й не було. Так, далєбі і не було. Лишилося десь там, разом із Забайкаллям, а назустріч бігли інші дива, інші місця і ландшафти, незнані, небачені, неспізнані.

За гуркотінням і чорнотою тунелів враз било в очі сліпуче сонце, розгортались дивні панорами, аж-но тяглася рука до гальма «Вестингауза» – до тієї аварійної ручки, щоб зірвати пломбу і нагло спинити експрес: «Зупинити тут!» – І піти, побігти туди...

Знову тунелі...

Потім експрес влітав у ніч, як у суцільний тунель, і, запалавши вогнями та опустивши фіранки, летів у фантазію. Гойдаючись під звуки патефонних танго і фокстротів, гомонячи, відступаючи, люблячи й мріючи, мріючи, мріючи... – летів, миготів десь у казку.

Творив її і стремів у неї, гублячи межу між дійсним і фікцією, між фактами та їх інтерпретацією. Гуготів у неї і був уже її часткою – часткою світу пригод, того царства Арсеньєва, того царства Дерсу-Узала і Амба.

В салон-вагоні було ясно і затишно. В стелі крутилися віяла, оберталися нечутно по горизонталі, творючи лагідний вітер.

На сніжно-білих столиках в такт поїздові видзвонювали малиновим дзвоном пляшки: червоне «Бордо» і пиво, коньяк і лікери, і золотoverхові портвейни – стоять вони купками, не відкорковані, посередині білих обрусів і гомонять срібно. Перегукуються з колесами. Ваблять до себе, чарують. Вклоняються ніжно одна до одної і до гостей.

«Розкрийте, розкрийте нас! Беріть!..» – і сміються, гомонять, пританцьовують.

Обабіч пляшок стоять скляні вази з помаранчами, цукерками, плитками шоколаду, пастилою, тістечками, – мерехтять, випромінюючи з боків веселку і снопи проміння.

Запопадливі кельнери в чорних убраннях, з білими рушниками через руку, стоять на чаті. Готові кинутися на один порух брови, угадуючи наперед кожне бажання клієнта...

Стільки вигод! Стільки трунків! Стільки розкошів!..

Далєбі це єдине місце у цілій тій фантастичній «шостій частині світу», де можна зустріти щось подібне. Стільки фасону, стільки шляхетства і багатств і стільки піклування про людину.

Це лише тут, у цій екстериторіальній державі – у цім екс-

пресі. Тут-бо свої закони, свої звичаї і свій режим. Це-бо окремий світ. Тут-бо іноді бувають чужинці – якісь дипломати, міністри чи гості з далеких заморських країн.

Весело видзвонюють пляшки, і мрійно вихляють віяла. З обвішаної скляними призми люстри ллється химерне мерехтливе світло, – то призми гойдаються, тріпотять, як сережки, і витворюють світляний веселковий танок, випромінюють спектри...

А у вікнах біжать вечорові силуети, біжать двома безконечними стрічками: фіалково-рожеві краєвиди, білі вершини гір, облямовані в колір індиго долини, фантастичні силуети дерев, блокпостів, будівель... Гейби два безконечні кінофільми.

У салон-вагоні майже порожньо. Вже нема тих аматорів пива і вин і веселих гутірок, що виповнювали його від перших днів. В декого вже спорожніли кишені, бо всі ці розкоші коштують гроші; інші вдалися до преферансу і смалють до одуріння десь там, по купе; інші романсують, саме цілуються десь у присмерку коридорів і тамбурів; інші накручують румбу...

Лише кілька людей посідають цей затишок.

Біля крайнього столика при вікні сидить бравий майор – чорнобривий, з м'ясистим носом, віком понад тридцять літ, – майор ОГПУ – НКВД. Зсунув синій кашкет на потилицю, розстебнув комір і попиває червоне бордо, тримає склянку біля уст, а очі втопив у газету, поставивши її сторч.

Смокче бордо і читає-смокче «Правду», студіює промову вождя, виголошену на черговому з'їзді ВКП(б). Іноді виймає олівець і щось підкреслює, посміхається захоплено, потім глибокодумно морщить брови, сьорбає бордо і пасе далі вугляними очима по шпальтах газети. Майор виглядає, як саме втілення могутності, сили і гонору своєї «пролетарської» держави. В цілім експресі не тримається ніхто так гідно, так незалежно і гордовито, ба навіть трохи презирливо, з таємничою міною і незрівняним почуттям вищості.

Його не зворушують ніякі екзотики, ніякі найексцентричніші історії, ба навіть тигри. Він не те бачив. Не те знає. І не те може. Такого полювання, якого він сам є і був майстром, не зрівняти ні з яким іншим. Коли б усі ті аматори знали, де те диво, де та легендарна легенда... Диво – це він! І легенда – це він! Тут – під блискучою уніформою – сховані такі речі, що перед ними поблідли б сам Арсен'єв зі своїм придуркуватим Дерсу-Узала, і навіть всі тигри, і навіть у них – у цих останніх – стало б волосся дуба.

І не по екзотику їде він. Він їде на інше полювання. Діставши нове призначення, високу посаду десь там, у чорта на запічку, він їде перебирати її, як звичайний обов'язок. Він дисциплінований і точний, і не схильний вдаватись у дрібниці. Тим часом не марнує часу на теревені: п'є отак собі бордо і студіює промову вождя.

В другім кінці салон-вагона веселий гомін – дзвін чарок, жартівливі промови і регіт. Там розташувалась весела ком-

панія. Зсунули два столи до купи, заставили їх батареями пляшок, чарками й тарелями і розсілись уп'ятьох... Дудлять і регочуть... П'ять пройдисвітів-скалозубів, п'ять молодих безжурних шибайголів, п'ять камарадів. Отих, типових у цій країні, молодих людей – «героїв нашого часу», що їх так рясно стало, що їх ніщо ніде не втримає, що вічно літають з місця на місце, добре заробляючи, а ще ліпше розтринькуючи та скалозублячи; скалозублячи геть з усього... Ці теж такі – прожигателі життя й кишень; може, кваліфіковані інженери, а може, й кваліфіковані літуни, а може, те й друге разом. Ті самі, що літають по цілій цій «шостій частині світу», по цім велетенським людським полігоні, і ніде не можуть нагріти собі місця і що, якби могли, полетіли б геть ще й по всіх інших світах, та не можуть вилетіти.

Один з них – в пенсне і крагах, ще й в модних англійських бриджах. Його всі величають, не то жартома, не то серйозно, «професором». Другий – у френчі й галіфе кольору кави, елегантний та, напевно, одчайдушний, – більше за всіх і зухваліше від усіх регочеться та сипле приперченими словами. Лише іноді раптом уриває, хмурить брови і підозріло позирає навколо спідлоба.

Двоє гуляйпільців, засмалених вітрами вивуджених десь кримським чи одеським сонцем, м'язистих, дебелих і суворих. А п'ятий – кубанець з Новоросійська і разом контрабандист з Батума; але про те ніхто не знає.

Четверо з них їдуть десь аж з Києва разом, їдуть в те зо-

лоте ельдорадо, що десь на другім кінці світу. Чого? А так! Зійшлися докупи в Києві, попиячили, вирішили нагло їхати – і поїхали. Шукати, де ліпше. Кинули роботу, підписали контракти на Далекий Схід, дістали підйомні, сіли й поїхали. І їдуть... А не сподобається – поїдуть назад. Подумаєш – діла того. КЗОТ вони знають, як молитовник, і не дадуть собі в кашу наплювати.

П'ятий – той, що у френчі й галіфе кольору кави, – пристав у дорозі до веселої, безжурної компанії.

Хлопці пили горілку, потім малагу й портвейни, потім знову горілку, а в межичасі дудлили пиво і бавились собі, забувши про цілий світ і його околиці... І замовляли страви... Поводились як мільйонери.

– Кельнер! Ще кав'яр!.. Тричі...

– Кельнер! Буженину!..

Кельнер мотається, зберігаючи індиферентний вигляд. Він бачив багато, але ці хлопці бачили ще більше, і нічим вже їх не здивуєш, ані заворушиш. «Професор» вже був навіть там, де вони оце їдуть, і ще й занадто далі – аж на Чукотці, біля самісінької Аляски, над Берінговою протокою. Це він звабив і своїх колег та й розважав їх тепер веселими розмовами про смішні пригоди та різні дивацькі речі.

Розмови й дотепи кружляли навколо того ж, що і в цілім експресі.

Кельнер подає буженину. «Професор» бере виделку й ніж і починає її пиляти. Пиляє довго, наполегливо, терпляче. Пи-

ляє зосереджено, але ніяк не може її розтягти.

– О! Еврика!!.. – виголошує нарешті він захоплено, а далі урочисто і глибокодумно, немов з кафедри: – Еврика!.. Я з цього шматка зроблю собі *підметки*. І наб'ю їх на чоботи. І напишу на них ім'я своє, рік народження і повну адресу. І піду по тій благословенній землі... І от з'їсть мене тигр. А з'їсть неодмінно. З'їсть з кісточками, але цих підметок не подужає! Не втне! О, цих підметок не втне!.. Тоді ви їх, друзі, знайдете, і поховаєте мене, чи то пак підметки, і вип'єте за моє, чи пак за їхнє здоров'я... Кельнер! *Зубровка!!*

Компанія голосно регоче. Розгублений кельнер подає «зубровку» і нишком хоче забрати сакраментальну буженину, посміхаючись з-під насуплених брів. Але «професор» чемно і водночас гаряче й цілком щиро протестує:

– Ні-ні! Що ви, що ви? Я заплатив гроші і так злегка не поступлюсь. Це ж матеріал, скажу я вам!.. А патент, прошу я вас!.. Ні-ні...

Майор спідлоба позирає на компанію, але на нього вже ніхто не зважає, так ніби його й нема. Він кладе газету на стіл і дивиться у вікно...

– Хлопці! А бачили сьогодні БАМЛАГ?... – урвавши сміх і стрільнувши на майора оком, запитує котрийсь значуще.

– Бачили... – озивається один з гуляйпільців понуро і мов з бочки: – Нав-віть бували, то пак, присутствовали на параді сьогодні... Хто то викинув подушку? Ото буде хлопцям тепло спати!

– Чорт візьми, а хтось викинув грамофонну плиту. Навіщо вона, і кому вона знадобиться?...

– А чого ж, мо', й знадобиться, якщо там, той... – далі шепіт, пауза. І раптом вибух сміху.

Майор совгається, дивиться у вікно, хмурить брови і не витримує – посміхається, ледве опановуючи той мовчазний сміх.

«Нехай скалозублять, прахвости. Все одно то ті, що або вже там бували, або кандидати...»

«Професор» міняє тему:

– Увага, увага! Говорить... – зачинає він, як з радіовисильні: – Говорить...

– Адесса-мама... – вставляє френч кольору кави.

– Так, Одеса-мама...

– А Владивосток – помийна яма...

– А от доїдемо – подивимось. Увага! Хто з вас учив географію? А історію?... Добре, виходить, що всі вчили. А не вчили, то ще вчитимете, ще й боком вилізе... Так от, порядком, так би мовити, вишколу, порядком самоосвіти, – розповім я вам, як *Бог сотворив той край, куди ми їдемо*. Кельнер, пива!!

І розливаючи пиво в склянки, веселий «професор» авторитетно починає виклад на природничу, географічну, а разом і на релігійну тему, про те, «як Бог сотворив той химерний край», те золоте ельдорадо, куди вони їдуть і що в нім «сам чорт ногу зломить, поки розшолопає, що й до чого».

Отже...

...Відомо, що там усе є. Все, що існує у цілім світі, є й там, як у музеї, скажімо. І тварини, і рослини, і все!.. Нема тільки бананів та мавп, якщо не числитися з дослідями Дарвіна, та крокодилів, якщо вважати за крокодилів лише те, що плаває у воді десь там поблизу хеопської піраміди. А решта – все є. А було так, бачите... Як творив Бог світ... Хоча владиво-стоцький турок, що оце розповідав, приписував цей подвиг Аллахові, але так уже на цім світі ведеться, що кожен до себе гне і свого генія попирає. Тож, за турком, чудо те сотворив Аллах. Але правовірні безвірники і так християни зробили свою корективу...

Отже, як творив наш Бог мир, то йшов Він із заходу на схід і розселяв по землі, де що треба за планом. Як той сівач, ніс Він у мішку всякої тварі і всякого насіння до лиха і розтикав по землі, що де приходилось, мов за точно опрацьованим промфінпланом небесного комунхоза. Там те, а там те... Так Він ішов і трудився через уся землю. Ішов і сів, ішов і сів.

І прийшов Він аж у той край, що грець його й зна де. І зупинився Він на хребті Сіхоте-Аліня – гори такі є. Аж бачить – земля вже скінчилась, а в нього в мішку ще до лиха всього є!

Дивився, дивився Бог. Вертатись далеко... Так Він узяв та й висипав геть усе з мішка тут.

– Живи тут!..

Ну, відтоді і почалось. І поперло. І погнало!

І таке там сотворилось, що люди довго ще ламатимуть голови, як то могло трапитись, прости Господи! То, я вам скажу, край!!!

І ніхто йому не годен дати ради. «Хіба тільки турки або запорожці», – мовляв той владивостоцький турок. Чому запорожці? Тому, каже, що так уже заведено на цій землі – як десь нема кому дати ради, то запорожців туди! Або принаймні їхніх нащадків. На Кубань? – Запорожці. На Терек? – Запорожці. Під Петроград? – Запорожці! І тут – теж... Цар Микола, бач, не був дурень, коли напосівся на тих дурних «*хахлів*». Сам Бог, як творив цей світ, то мав саме їх на увазі. Відтоді так воно вже й ведеться... Будьмо ж!.. А кінчиться хіба аж на нас. Бо на нас тпруу! – де сядеш, там і злізеш... Кельнер! Крем-соди!!!

Прослухавши лекцію, хлопці запивали її білою; весело цокались, робили додатки до лекції, вставки, редакційні зміни. Було весело, було безтурботно.

Ось так вони собі розважалися, забувши про все на світі і ні на кого не зважаючи. Майор знову занурився в газету і дочитував уже шосту сторінку, дійшовши до спортивної та іншої всесоюзної хроніки.

До салон-вагона зайшло двоє в гумових плащах, в елегантних хромових чоботях і в узбецьких – таких модних влітку – тубетейках. Сіли біля крайнього столика, відкоркували пляшку пива, п'ють. З нудьги блукають очима по сало-

ну, придивляються до химерної люстри, прислухаються до сміху і гомону. Дивляться собі на майора, дивляться собі на веселу компанію... Презираються.

Потім один встає і підходить до хлопців. Спиняється напрооти того, що у френчі й галіфе кольору кави. Якийсь час пильно вдивляється в нього, а тоді в тиші, що запанувала на хвилю, виголошує урочисто:

– *Слідуйте за мною!*..

Юнак у френчі ліниво подивився знизу вгору і спокійно взявся знову до пляшки:

– Пробачте, ви до мене?

– Так, до вас!

– Я вас слухаю...

– Слідуйте за мною! – повторила тюбетейка з притиском, засовуючи руку в кишеню.

– Ого... Чи правильно я вас зрозумів і чи правильно – чи туди ви втрапили?

– Мовчать! – гримнув нагло гість у тюбетейці.

Другий підійшов і став поруч, посміхаючись і прудко бігаючи очима по компанії та по салону.

– Мовчать!.. – повторив перший погрозово. – Слухайте, коли приказують! *Ви заарештовані!* Слідуйте за мною...

– По-перше – я ще не заарештований. По-друге – я не збираюсь поки нікуди «слідовать». А по-третє – то ми ще подивимось, хто і куди буде зараз «слідовать»... – Юнак помалу звівся і, стиснувши щелепи, став, пристукуючи обцасом та

спершись на спинку стільця рукою:

– Слухай-но... Ти... Чи я п'яний, чи ти п'яний? Чи я осел, чи ти... Ану – *ваши документи?!!* – раптом випалив він до обох зразу. – Ордер на арешт?... Будь ласка, ордер на арешт?!!

– Прошу... – І гість у тибетейці вийняв з кишені пістоля й підніс його арештованому до носа: – Ось ордер на арешт.

– Bravo! – скривився зневажливо юнак. – Але дурню ти! То фальшивий ордер. Такий самий ордер і я маю, прошу, ось... – і одвернувши полу френча, зухвало поляпав рукою по кобурі, що висіла з пістолем на пасі ззаду.

Вмить його підбито під руку. Завернуто руки методом джіу-джитсу за спину... Але юнак видерся, поваливши стільці і збивши з ніг одного з напасників. По короткій, але завзятій боротьбі його знову скрутили, роззброїли... Наробили матюкні і лементу на повен салон-вагон. Перелякані кельнери товпилися в дверях.

У цей час звівся майор і ступив два кроки:

– В чім справа, громадяне?!

Один з тих, що в тибетейках, підлетів до майора, виструнчився і відрапортував щось пошепки...

В майора полізли очі на лоба.

– *Многогрішний?!!*

– Так... – і подав якісь шпаргалки, фотосвітлини. Майор навіть не глянув на те все, одвівши рукою. Він протер очі, постукав долонею по лобі і враз люто крізь зуби вилаявся.

Прошипів страшно лайку осатаніло. Але опанував себе і спокійно та суворо до тюбетейки:

– Звільніть... Це ж не той, не він... Я того знаю особисто... – Пауза. – О, я того добре знаю...

Тюбетейка вагалася. Тоді майор з притиском, але тихо:

– Що вам наказано?! І взагалі раджу бути пильнішими. Хіба вам повилазило?... Пересвідчіться в документах, а тоді подасте своєму начальникові рапорт.

Тюбетейка зблідла, витяглась у струнку:

– Наказано звільнити... Єсть звільнити! Єсть подати рапорт начальству! – і повернувся до місця баталії. Там вони відійшли втрюх набік, дивились папери, матюкались, виправдуючись перед френчем. Френч обкладав їх понурою, босяцькою лайкою крізь зуби. Йому повернули пістоль і обірваний пас. Обидві тюбетейки швиденько вислизнули.

– Йолопи!.. – бурмотів френч, чіпляючи знову пістоля ззаду і застібуючи пас. – Ідіоти!.. Не вміють чисто «работать». Балбеси!.. – І, ні на кого не дивлячись та не попрощавшись, вийшов геть.

Приголомшене товариство якийсь час сиділо мовчки, протверезівши від такої несподіванки. Дивилися один на одного. Довго не могли прийти до пам'яті.

– Анум, хлопці, – це «професор» нарешті, – може, і у вас там у всіх ззаду по ордеру? Анум лишень...

Жарт не вдався. Було ніяково. Пробували ще жартувати, пробували вернути колишній прекрасний гумор, отой недав-

ній безжурний настрій, що його так нагло знесло геть. Але нічого з того не виходило. «По ордерові», правда, у них більше ні в кого не було, але не було й певності, що після всього тут можна й далі так безпечно гуляти та точити теревені. «Світ настав! От світ, трам-трам-тарарам!!»

Мов на команду, хлопці звелись, – чотири бравих гульвіси, чотири синьооких пройдисвіти, кремезні, ви-гартовані вітрами, негодами та мандрами, злютовані короткою, але міцною дружбою, що на неї нагло так хтось замірився; чотири товариші – шукачі пригод, незнаних країн і ліпшої долі!

Налили по повній склянці горілки. Піднесли склянки урочисто. Подивилися один на одного з одвертим усміхом – просто у вічі, – і випили за одним духом. Розплатилися з кельнером і розійшлись.

.....

У салон-вагоні залишився сам майор. Він ще довго сидів і пив уже не бордо, пив коньяк. Тер свого чуба, тер скроні і ніяк не міг загальмувати навали тривожних спогадів, що враз завирували в ньому, зв'язані з тим проклятим іменем... Це ж той диявол...

Це ж той, що він з ним не годен був дати ради і що стоятиме йому увіччю все життя, либонь.

...Він пригадує ту виняткову епопею перед двома роками – епопею веденого ним слідства над одним бортмеханіком та авіаконструктором, приятелем літуна Чухновського, – над тим зоологічним націоналістом, над тим дияволом в образі

людини.

Брр... Тії очі з кривавими росинками на віях, – вони стоятимуть перед ним вічно...

Що він з ним не робив!.. Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби... Він уже домагався не зізнань, ні, він добивався, щоб той чорт хоч заскавчав і почав ридати та благати його, як то роблять всі... Авжеж! Дивиться виряченими очима – і тільки. Як каменюка. Спершу зухвало і сказано відбивався, вибухав прокльонами й сарказмом, плював в обличчя йому – слідчому, а потім лише хекав крізь зуби і мовчав, розчавлений, але завзятий. Мовчав презирливо... Його вже носили на рядні, бо негоден був ходити...

Він уже конав – але ні пари з уст.

А ті очі, очі!..

Вони йому отруїли спокій і сон, вони йому отруїли, да-лебі, все життя. З краплинами крові на віях, вони горять на смертельно-блідому обличчі хворобливим вогнем невимовленої, безмежної, тваринячої зненависті і дивляться просто в саму душу, пломеніють не кліпаючи... Розп'яли б! Роздерли б!

У-у, прокляття!.. Оката гримуча змія!!! Він бив межі ті очі, намагаючись їх геть повибивати. Він уже хотів був їх повиштрикувати, та не подужав сам, бо той диявол мав голіафську силу, навіть підпливлий кров'ю, навіть в рядні ношений. Перше вони могли повалити його лише вчотирьох, але

виштрикувати очі при свідках... Та й не вистачало в нього на те нервів. Ні таки! Треба було їх повиштрикувати! Бо ось так дивитимуться все життя... Дивитимуться...

Це ж він сказав був напочатку:

«Я тебе переслідуватиму все твоє життя. І всі ми, що тут пройшли... Ми тебе переслідуватимемо все життя і проводжатимемо тебе до могили, – тисячі нас замучених, закатованих...

Ти лягатимеш спати – і не зможеш заснути: ми кричатимемо й реватимемо отак...

Ти матимеш коханку – і не матимеш з нею щастя: ти її цілуватимеш, як злодій, і не здібний будеш нею оволодіти, – ми кричатимемо, й реватимемо, і скавулітимемо...

Ти голубитимеш дружину – і раптом будеш схоплюватися, як божевільний, від нашого лементу...

Ти матимеш діти, але не матимеш радості, – з дитячих очей дивитимемось ми. *Дивитимусь Я!* І ти втікатиш од них геть... І ніде ти від нас не втечеш...

Ти зустрічатимеш немовля своє, що з'являтиметься на світ, а ми кричатимемо, кричатимемо...»

«Диявол! Чаклун!.. Сволоч!..» Майор рипів зубами. Може, від зайвого хмелю, а може, від нервового тремтіння, що йшло, як мороз, поза шкірою. То знайоме йому, відколи він попсував собі нерви на тій роботі... Наливав коньяк тремтячою рукою і жлуктав. А асоціації напірали, як вода крізь прорвану греблю.

...Наврочив диявол! Після того мовби наврочив. Він пригадує ті задушливі безсонні ночі, що тільки йому одному відомі. І маячіння в них... Це в нього, що мав нерви, як мотузки, – і маячіння... Він боявся, нарешті, сам спати – й одружився. А одружившись, утік геть на люди, боявся ночувати вдома...

А особливо, як той маніяк утік з божевільні, куди його було запроторено внаслідок доконаного над ним слідства. Не дочекався й трибуналу – збожеволів; і то було приємно – то був би кінець. І він, майор (а тодішній слідчий), мав би собі спокій: з божевільні-бо є лише один вихід – у могилу.

Так ні – втік! Той маніяк втік!.. Він був зовсім не божевільний.

Потім його спіймано. І знову він – майор уже – вів слідство; сам напросився. Хоч і був уже великим начальником, але цю справу взяв сам до своїх рук, бо відчував, що поки той житиме на світі, він не матиме спокою. Тож мусів довести його до точки. І от – трибунал приварив!.. Нарешті приварив, припечатав!! Здавалось, тепер уже крапка.

І на тобі – маєш!.. Це ж він утік десь тут, де і його доля кидає...

Майор наливав і пив, і повертався думками знову і знову до тих перших днів знайомства з цим маніяком... В голові, і без того захмелілій, гуло, а з чарки – з чарки на нього позирало вже не червоне бордо і не коньяк...

Раз йому здалось, що то кров. Він вилив її геть за вікно

і поставив чарку. Дивився в неї, мовби в очі. В очі, що, за-гораючись все більше, наближались до нього з краплинками крові на віях... Запалені страшною, негасимою, нелюдською ненавистю... Очі замордованої, розчавленої, але не переможеної жертви...

Майор трутив стіл і звівся, похитуючись.

– Рахунок!!

.....

Експрес мчав і мчав.

М'яко погойдуючись, віз екзальтованих шукачів щастя, віз нетерплячих своїх пасажирів туди, в невідомий, але недалекий вже, омріяний край, – в царство Дерсу-Узала і Амба.

Десь в те дивне золоте ельдорадо.

Розділ третій

Навзаводи із смертю

Височенна, чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедрі, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть десь під небо і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрями пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, будиши нижчі за кедрі, творили другий ярус. Потім височенна ліщина колючого горіха, ялини, де-не-де берізки, берестина, черемха, перевиті ліанами дикого винограду та в'юнків, ішли вгору третім ярусом. А внизу – в четвертому ярусі – суцільний хаос. Місцями густа, мов щітка, звичайна ліщина, височенні трави і бур'яни. Повалені вздовж і впоперек дерева, мов велетні на полі бою, потрухлі і ще не потрухлі, одні зі скрізними дірами-дуплами, як жерла небувалих гармат, другі вивернуті з усією системою коріння, що тримали його руба, як стіни або як велетенські пригорщі зі стиснутими межи пальцями камінням і землею.

Внизу, по землі, слався мох, пообростав усе, що тільки можна. Внизу було півтемно і вогко. Лише де-не-де проривались яскраві сонячні пасма і стояли, як мечі, уткнуті лезами в землю.

Нетрі. Несходимі, незміряні. Вони то спускалися схилом униз, то підіймалися знову вгору і так зі «становика» на «становик», з кряжа на кряж, як буйне рослинне море, розпливались геть десь у безвість.

Маленький смугастий звірок, що сидів собі навпочіпки на поваленій кедрині проти сонечка і пильно, з виглядом ученого дослідника, розглядав торішній грибок, тримаючи його передніми лапками, раптом нашорошився. Ні. То так щось. В нетрях панує надзвичайна тиша, як у дивному храмі дивного бога. Лише рябок, засвистівши, пролетів з однієї височенної кедрини на іншу і завмер на гілці, мов сучок, нерухомо, опустивши чубату голівку вниз і витягнувши шию. Тиша.

На поваленій кедрині тремтіли сонячні зайчики. Смугастий звірок-бурундук почав бавитися з ними, задравши хвостика, як той драгун султана, перестрибував через них. Присідав і дивився вниз. Внизу, під кедриною, виходячи десь з бур'янів і вітролому і зникаючи знов у бур'янах та каміннім розсипу, виласть вузенька стежечка, звіринна доріжка, утоптана за тисячоліття. Їх немало, таких стежечок. А серед них десь й такі, на яких одвіку ще не ступала нога людська.

Бурундук зіскочив на стежечку, щось поворожив, пройшовся туди-сюди і враз, тривожно цикнувши, стрімголов вискочив на кедрину, на пень, звідти на дубок. Сховався. Визирнув. Знову сховався. Цикнув і завмер, виглядаючи з-за стовбура. Ні-таки, він не помилився зразу. Щось таки добирається, щось іде стежечкою. Шелеснула суха бирка. Трісну-

ла гілка. Посипались камінці і покотились десь, покотились униз. Щось важко, помалу йшло крутою стежкою на «становик».

Занепокоєний бурундук вискочив вище і зацікавився з усієї сили. Захвилювався. Не знав, з якого боку безпечніше йому виглядати. Зовсім захвилювався. Він на своїм віку багато чого бачив. Він бачив і знав усіх звірів і знав, як себе тримати при зустрічі. Знав козуль і зубрів. Бачив не раз, як перся тут волохатий ведмідь, як приходили дурні вепри, толочили всю траву та ламали кущі. Бачив харзу, знав вовків і всіх своїх ворогів, а особливо тую рись безхвостую і зажерливу. Отож він знав усіх своїх друзів і всіх ворогів. Одних споглядав мирно, від других утікав чимдуж. Але такого він ще зроду не бачив. Проби! Тікати чи не тікати? Ой лихо...

Видряпавшись нарешті нагору, похитуючись і важко дишаючи, стежкою йшла двонога істота. Обірвана. Худа, як кістяк. Волосаті груди їй ходили ходором над сухими ребрами, що вилазили з лахміття. Дійшовши до поваленої кедрини, гість важко опустився на неї, обперся спиною об корінь, закинув голову і заплющив очі. Помалу обтер рукою піт. Він зовсім молодий і зовсім-зовсім збезсилій.

Почорніле обличчя з міцно стиснутими щелепами заросло щетиною. На крутому лобі дві глибокі зморшки сторч між крилами брів, а в зморшках сіль від поту. Одна брова тремтить, і від того таке враження, ніби брови ті пориваються полетіти.

Якусь мить він сидів нерухомо, либонь, сплучи. Враз широко й тривожно розплющив очі й тихенько відхилився від кореня, – слухав. Тоді знову заплющив очі і притулився до кореня. По якомусь часі він облизав спрагли порепані губи і, не розплющуючи очей, покрутив головою: «Пропаду...» Потім, зціпивши зуби, встав і, похитуючись, зробив дві ступні. Але махнув рукою, вернувся до кедрини і знову важко опустився на неї. «Досить... Проклятий, проклятий край... Ху-у! Немає сил...» Він шепотів без скарги, так, за старою в'язничною звичкою говорити з самим собою. «Ех, голова!.. Все витерпіла ти, все винесла, та от... загибаєш. І загинеш... Хм...» Він посміхнувся крізь ніс і зітхнув байдуже, насупив брови і наморщив лоба – голова паморочилась. Думки бігли в гарячковім безладді, відтворюючи дивовижний шлях.

П'ятий день він ішов. Не йшов, а гнав, як молодий гордий олень, гнав навпростець, ламаючи хащі. Вирвавшись із пазурів смерті, він летів, як на крилах. «Воля! Воля!» Широко роздимаючи ніздрі, він захилювався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб.

«Виручай! Воля! Воля!»

І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, – від того, як далеко він встигне загнатися зразу. І коли не ставало сили, досить було йому зупинитися і озирнутись, як в очах ставав страшний привид пережитого і ще

страшніший привид приреченого майбутнього. Тоді сила вибухала раптовим вогнем, і він зривався вихором знову. Далі, далі! Скільки вистачить сил! Ще трохи – і тоді він врятований! І тоді подивимось! О, тоді ще подивимось! Він чкурне геть за межі цієї «батьківщини», геть в Маньчжурію, Японію, Аляску, в Китай... Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу і повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибув на схід, а повернеться з заходу.

І він летів. Власне, то йому лиш здавалося, що він летів початковим темпом. Насправді ж він уже йшов, і дедалі повільніше й важче. Повз. Душа летіла, як сокіл, а ноги, перемагаючи надзвичайні труднощі, не поспішали вже, плуталась у хащах.

Так дерся навпростець, без доріг. І коли траплялись стежечки, унікав, а йшов просто, як цькований звір: боявся зустрічі з людьми. Забрюхувався в росі по самі вуха ранками і був мокрий, як хлющ, але не зупинявся. Сонце і швидкий рух осушували його. Він забивав ноги об пеньки й каміння, але не зважав, не відчував болю.

Загнавшись у вітроломник, змагався там одчайдушно, зціпивши зуби, цілими годинами, обдирав на собі рештки одежі і шкіру до крові. Ліз через велетенські стовбури, потрапляв ногами у камінні розсипи – в раптові глибочезні щілини, невидимі в бур'яні – і нагло падав, аж суглоби тріщали йому. Підіймався і йшов. А коли заходила ніч, коли темрява заливала геть-чисто все і ставало так темно, як він ще ніколи

не бачив, він зупинявся і спав, де випадало. В нього не було ні вогню, ні зброї, в нього не було нічого, навіть шапки й черевиків, лише напівзітліле тюремне лахміття, та й те геть обривалось і лишалось шматками на кущах.

Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя. Другу ніч – десь у ямі, а коли прокинувся, дивився зачудовано на страхітну брилу, що нависала над ним; вона стояла руба на 5 метрів заввишки, – ціла стіна коріння велетенського дерева, вивернутого з землею і камінням. Коріння так міцно сплелося, що тримало тую землю й каміння мертвим похватом, а коли б воно випустило хоч один такий камінь, то його б стало на те, щоб прибити вола. Шукав води, пив і йшов далі. Третьої ночі звалився в купу сухої трави та бур'яну, кимось зібрану в улоговині. Звідти щось вискочило з гуркотом і уханням і подалось геть, ламаючи суччя; він збагнув, що потрапив до лігва якогось страхітливого звіра, але не додумав цієї думки до краю, як уже спав.

Втома. Він почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, будучи живучим і витривалим на диво. Спочатку він не думав про їжу. Потім прийшов голод. Раптовий і лютий, він вимагав удоволення, він вимагав за сьогодні і за пропущені дні. Зараз думалось, що це найпростіша річ в такому дивнім і буйнім царстві рослин і звірин, риб і птахів. Потім закрився острах. Він не міг знайти нічого такого, що можна

було б з'їсти, проглинати. Тайга не давала йому нічого. Даремно він нишпорив з пильністю вченого і з відчаєм голодного. Ні ягоди, ні якогось овоча, крім гадючих грибів, нічого такого, про що він читав, як про звичайні речі в лісах. Ба, був ще не час.

Могутні сплетіння винограду не могли йому дати й одного грона. Ніякої риби в струмках, ніякого звіра, ніяких пташок у тих нетрях. Скільки він ішов – жодної живої істоти він не бачив, тільки іноді гадюка шелесне з осяяного сонцем гниляка чи каменя. І все. Де ж він, той дивний та ще й екзотичний тваринний і пташиний світ тут? Пустеля! Мовчазна, зелена пустеля. Проте він же сполохав раз уночі якусь тварину. Значить, вона є. Але... чим він її добув би, коли б і здибав? Зі ста шансів дев'яносто дев'ять було за те, що його самого заповлювало б таке страхіття. Проте страх до нього не доходив, просто не доходив до свідомості. Він вирвав з землі навмання якесь коріння й гриз, гриз і спльовував. А раз погриз і проглинув щось таке, що йому в очах потемніло і тіло вкрилося холодним потом; довго блював, пив воду і знову блював, думав, що з нього всі нутрощі вискочать крізь горлянку.

Прокляття! Проте відчай не брався його. Дуже-бо багато він перетерпів, щоб не впадати у відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливий! Ішов би, плив би цим морем весело

і радів би буйно, як радіє все живе на цій землі, як ті кедри, що вигналися геть під хмари. Ні, він не впадав у відчай. Лише зціплював дедалі дужче щелепи і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність. Вперед, наперекір всьому! А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межі життям і небуттям. Один подув – і він звалиться в чорну безодню. Ні!!! Щось у ньому люто поривалося з самої глибини і підкочувалося до горла клубком. Провів язиком по кривавих, зашерхлих губах і, затискуючи між бровами посмішку, перекинув зручніше голову. В голові паморочилось. Потім розплющив очі. Спокійні й ясні, вони якийсь час дивились просто себе, дивились байдуже. І враз здивувався: навпрост сидів смугастий звірок. Теж витріщив очі і теж дивився на гостя пильно і з цікавістю. Цикнув, кивнув хвостиком. Схилив голівку набік і цикнув ще раз. «Не ворухіться». Тоді скікнув униз і зашарудів десь у бур'яні. По хвилі вискочив знову на дерево, вмоствився зручно на гілці навпочіпки, сів, як татарин, ще й в строкатім халатику, – виштовхнув з рота горішок і почав його пильно розглядати, тримаючи передніми лапками. Переконавшись, що горішок путній, почав швидко гризти, розглядаючи тим часом гостя. Швидко-швидко точив щелепками, кумедно випльовував лущиння і розгладжував, витирав об лапки вуса.

А на нього дивилась пара очей, здивованих і жадібних. До

горла підкочувалась клубком слина:

– Диви! Їсть... Стерво.

Мандрівник помалу, тихенько звівся. Не спускаючи очей із звірка, хижих, запалених раптовим вогнем лютого голоду, почав ледве помітно підкрадатись. «Піймати». Ним заволоділо непереможне бажання піїмати цей живий шматочок крові і м'яса. Це ж у ньому його порятунок! Поволеньки, як неживий, приплющивши очі, він посувався дедалі ближче, ближче... Звірок гриз свій горішок і ніби не помічав нічого... Почав зводити руку. Ближче. Ближче... Уже лишилось тільки рвучко зімкнути пальці, – як звірка враз ніби вітром здмухнуло. Він зіскочив у траву, впустивши горішок, і подався, перелякано цікаючи. Мисливець стрибав незграбно за ним, намагаючись притоптати, привалити його травою. Звірок добіг і гулькнув у дупло велетенської колоди. Сховався. Сидів там мовчки. Мисливець почав люто бити бою ногою в колоду. Вона дудніла гнилою порожнявою, проте не піддавалась. Тоді він вхопив дебелого замашного сука і почав гатити. Проломив в однім, проломив у другім місці – нема, в третім – нема... Він навіть не помітив, як звірок давно вже вискочив з протилежного кінця колоди, вигнався на височезне дерево і перелякано визирав з-за стовбура; почував себе в безпеці, але йому було страшно за домівку. А домівка тріщала під шаленими ударами, розвалювалась геть-чисто. Кинувши сук, мисливець почав мацати руками в проломинах, – либонь, прибив! Порпався в купах трухлятини.

Нема! Раптом рука намацала щось. Загріб, витяг... Горіхи! Попробував – горіхи! Цілі. Прекрасні. Одібрані. І як їх багато! Пхав їх у кишені, вони висипались з дірок. Тоді загорнув край надірваної поли і вибрав їх туди. Скарб! Цілий скарб – з добру миску горіхів. Він трощив їх, мов вепр, а рука мацала далі. Все... А бурундучок з жалем і страхом дивився, як двоногий розбійник грабував його комору, і не міг зарадити. Чи думав він, старанно добираючи ще минулої осені, всіх професійних знань докладаючи, носивши їх в защічних мішечках по одному та по два, що така їх доля стріне?

А розбійник, розтрощивши колоду, відійшов геть, сів на кедрині і смакував горіхи. Він їх нищив з блискавичною швидкістю... Помітив збоку якусь чудну рослину, вирвав, – ніби часничина. Понюхав – часничина! Покуштував. Здорово! Часничина! Він зсипав горіхи на купу і рачки облазив увесь бур'ян навколо. Назбирав кілька таких часничин. І тоді взявся до горіхів, додаючи чудернацький часник. Чудесно! Горіхи з часником!

Він їв, і обдурений голод помалу вщухав. Повертався спокій. Поверталась потроху сила. І не так від горіхів, як від тієї надії, від очевидного доказу, що ще не так кепсько.

Бурундучок наблизився до колоди, побачив зблизька, яка страшна руїна упала на його дім, і, жалібно цікаючи, сів засмучений на гілці, повернувся до напасника: «Цик-цик-цик!» – скаржився комусь.

– Диверсія, братку! Грабунок!..

Мандрівникові повернувся його добрий гумор, і він, дивлячись на пограбованого, співчував йому: «Грабунок, братку, каюсь. Але що зробиш? Могло бути гірше, адже правда? Але знай, – з усіх злочинів, сотворених мною за життя, – це найбільший і за це варто приліпити мені двадцять п'ять років. А то мені приліпили лихо його знає за що... Але це, я тобі скажу, було цікаво! Вони мене везли, берегли як! А я взяв та й утік! На край світу завезли, а я взяв та й утік! Ха-ха!.. Стрибнув у чорну ніч, у смерть, із скаженого поїзда. Е, це там начальник лютує! Як він піклувався про мене! Беріг! Тільки-но зупинимось де, підбігає до віконечка та:

– Многогрешний!..

– Я...

– Звать!

– Григорій!..

І не вберіг. Ха-ха!»

Ось так мандрівник сидів і в доброму гуморі розповідав бурундукові, як його везли етапом з України на Колиму. Присудили до 25 років каторги і везли десь поховати в сніги. Потім із жалем подивився на те, що залишилося від горіхів – на купу лушпиння, підтягнув міцніше паска, виломив палицю і бадьоро пішов стежкою. Ще й кепкував з себе: «Вперед, Робінзоне! Бог не без милості, козак не без щастя».

Спустившись у падь, напився з тонюнького підземного струмочка, і стало зовсім добре. В тайзі аж наче повиднішало. Перед очима, по буйній яскравій зелені, бігали сонячні

зайчики. Десь реготала вивірка.

Ще ж було зовсім рано, ще роса мерехтіла на травах, вилучаючи проміння, як найкоштовніші перлини. Десь у верховіттях кедрів шепотів вітер, а внизу було тихо і затишно.

Ішов стежкою, а очі до всього додивлялися, все обмацували і шукали. Вони шукали, що б з'їсти. Іноді сходив зі стежки, піддурений оманною, і дерся в нетрі, – що то рудіє? І розчаровувався – гниляк! Ішов далі.

Стежка підіймалась вгору, вилась межі пнями і колодами, перелазила через високе каміння. На стежку нависали трави, гілляччя. Іноді доводилось попід віттям і крізь ліани пролазити, мов у темну нору, зігнувшись. І скрізь було видно сліди звірів. Тут повно звірів! І хоч їх самих не видно, але він знав це. Дивно, як він цього раніше не помічав? Ось біля кедра поприлипала щетина і шерсть до кори, – терлось щось, щось здоровенне, бо щетина обліпила кору на півтора метра від землі. Ось кігтисті лапи здряпували сиру землю на стежці. Ось відбитки-ямочки якісь, мовби овечка походила. Ось голі, обгризені, пожовклі кості... Таж він тут не сам! Тут повно пожильців! Але де вони? Чом їх не видно ніде?

Йшов годину, дві. Стежка йшла вгору та вгору.

Хвилеве піднесення спадало. Страшна перевтома і голод виснажили до краю, і здавалось, що він іде знову вічність. Противний піт заливав очі, а під серцем нудило, і голова йшла обертом. Часто зупинявся, ставав біля дерева і стояв, заплющивши очі, – слухав, як у вухах дзвонило і ніби молоти

били по черепу. Здавалось, що він ніколи не добереться до перевалу, до вершини. Там, за цією горою, там, далєбі, кінець усім стражданням. Ну, йди ж!.. Ще раз перемагав себе і йшов.

Нарешті вибрався на гору. Тут ліс поступився і гора височіла гола, вся вкрита квітами. А за нею... Дивний краєвид відкрився його гарячковим очам. Скільки оком сягнеш, розпростерся хвилястий, зелений океан, збрижений велетенськими химерними хвилями, що йшли одна за одною: то ліс підіймався на кряжі гір, опускався і знову підіймався... Найближчий гребінь – сизо-зелений, зубчастий. За ним – сизо-фіалковий: ліворуч, скільки оком сягнеш, і праворуч тягся ламаний контур. Потім – сизо-голубий... Голубий... І все вище й вище. Фантастична, дивовижна панорама. Могутня в своїй красі і... страшна. Його ніколи не перейти і не подужати, не впливти з цього жахливого океану.

Мандрівник сів просто на землю. Стежечка збігала з гори кудись у нетрі. Але він сів. Тер рукою чоло, міцно стискав набряклі жили на скивицях. Може, перестане стукати в череп. Це, далєбі, пропасниця. Боже, якби йому рушниця! І якби хоч пара сірників!

Навколо гудуть бджоли. Він сидить, заплющивши очі, і йому здається, що він на пасіці... Це він маленький... Прийшов до дідуся... Під велетенською липою іконка Зосими і Савватія, а навколо вулики-вулики... Стоять дуплянки, мов козаки в брилях, накріті великими, череп'яними покришка-

ми. Спілі шпанки, як дівоче намисто, як дівочі губи між зеленим листом. А там черешні... А жовна клює десь їх і гукає до нього: «Ти вже пообідав?» А друга: «Уже-е!» Дразняться. Дідусь білий увесь – в білих полотняних штанях і сорочці, з білою бородою зазирає у вулики, щось ворожить... Дивиться, як рій полетів і гуде-гуде...

Він розплющує очі: по дивних, різнобарвних квітах справді літають бджоли і гудуть, гудуть, мов на пасіці. Куди вони летять? Куди вони носять свою здобич?... Навколо гудуть інші комахи, пурхають метелики і різна мошкара, – хмари їх. Бджілки заповзають в рожеві дзвіночки, що вкривають рясно високі стебла (точнісінько, як рожі, тільки дрібні!), порпаються там, потім здіймаються і летять десь. Але куди? Годі в цьому хаосі перестежити. Сонце сліпить очі, а в них так і плавають барвисті кола.

Мандрівник схоплюється, – тут десь недалеко є житло! Це ж і стежка туди. Йти туди! Це єдиний порятунок. А там що буде. І він, спотикаючись, іде. Стежка зводить вниз і знов у нетрі.

Йшов до полудня, але не здибав ніякого житла, навіть натяку... Ні, далєбі, цією стежкою зроду-віку не ходили люди. Це звірі протоптали її за тисячоліття, подекуди вибили її глибоку на півметра в м'якому ґрунті, а на каменях вичовгали і виковзали у долоню.

Зате стежка вивела його до річки. Бистра гірська, завширшки з Ворсклу, річка текла, петляючи в нетрях. Чути бу-

ло, як булькотіла вода навколо каміння, що рясно стирчало у ній. А десь вона ревла (поріг, либонь) невпинно, однотонно.

Змучений мандрівник сів на дрібне каміння і простяг ноги у воду. Потім ліг горілиць. Було приємно, аж здавалося, що ноги п'ють воду жадібно і вона поступає по жилах вище, вище і заспокоює, і втихомирює біль у м'язах та суглобах. А як ноги напились, тоді повернувся навпаки – ліг лицем до води і вмочив спрагли губи. Вода квакала в горлянці, вливалась струменем, сповнила душу вщерть. Потім проповз аж до половини в воду і занурив голову, плечі і груди. Виліз і знову ліг горілиць.

Дивився в прозоре і до болю синє небо. Потім заплющив очі й задрімав. Сонце пекло немилосердно... Аж враз схопився і сів нагло. Очі йому були широко витріщені й безтямні:
– На ем?! Многогрішний!.. Я зараз... Я одягаюсь...

Йому приверзлось... Будь воно тричі прокляте!.. Його беруть на допит. «Я зараз...»

Та до свідомості дійшов плюскіт води та шум порогів, і привид зник.

– Ху-у! Погано, брат. Кепські твої діла, Робінзоне!

Почав зводитись. І враз очі упали на щось межи камінням. Боже мій! Скwapно простяг руку і захопив дивну знахідку. *Ніж!* Мисливський ніж. Власне, піхви, а яких стирчало іржаве руків'я ножа. Піхви напівзітлілі, і руків'я аж позеленіло, але, Боже мій! Це ж, може, рятунок.

Проте видобути ножа було не так легко. Не піддавався і

сидів у піхвах, мов приріс. Потер руків'я об пісок, обмив, потер полою, – руків'я засяяло мідяними, олив'яними та косяними кільцями, що були нагнаті одне до одного. Добре. Далі взявся до піхов. Злегка стукав об камінь, розхитував, мочив у воді і кінець кінцем видобув ножа. Ніж був зовсім іржавий, аж чорний, але то пусте. Це ж бо чудесний ніж! Важкий і загонистий. Двадцять хвилин – і ніж блищав. І хоч був рябий, мов віспою побитий, та проте добрий ще, дебелий. Таких ножів ніде немає більше, як ці мисливські ножі. Це не просто собі ніж, це зброя, і неабияка. Для того й руків'я у нього зроблене з важкого металу та кості, щоб був важкий і не схибив у слухний час.

Мандрівник радів, мов дитина. Це хтось загубив його тут давно. Це він тут лежав місяці, а може, й роки, чекаючи на нього, чекаючи свого призначення. І дочекався... Тепер мандрівник не квапився. Найперше – ніж мусить бути гострий. Тож сидів і гострив його об камінь. Пробував на волос і далі гострив. Аж поки ніж став, мов бритва. Гарзд. По цьому направив піхви, почистив, підстругав, полагодив каблучку і ланцюжок, щоб чіпляти до пояса. Тоді засунув ножа в піхви, надів на мотузку, що була замість паса, і підперезався. Зовсім добре!

Відтак, озброївшись, пішов через річку по камінню. Може, той бік буде гостинніший. За річкою, продираючись на стежку, сік ножем верболіз, стинав гілки, що заважали просто йти, – шукав ножеві застосування. А ніж гострий же,

як бритва! Надибавши зразу за верболозом тиху ковбаньку, глянув у неї, мов у люстро. О, ніж мусить діяти! На нього дивилось чуже, заросле щетиною, почорніле обличчя. Боже мій! І мати б не впізнала. Тим-то й доля його цурається. Голитись!

Примостившись на камені і перемагаючи біль у суглобах та у всьому тілі, він почав голитись. Може, життя покращає. Дивився у воду, як у люстро, і шкріб ножем намочену щетину. Бере! Ліпше, аніж було голитись склом у в'язниці... Потім умився і глянув у «люстро». От, зовсім молодий юнак. Боже, скільки змін відтоді, як бачив себе востаннє голеним! Аж самому стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого, веселого обличчя, що колись зводило дівчат з розуму. Шкода молодості, шкода втраченого безповоротно того, що вже ніколи, ніколи не повернеться. З води дивилося суворе, металеве обличчя. Ще молоде, але... І ті прямовисні зморшки межі бровами, і крилаті брови, заломлені уперто... Великі очі горіли, мов у божевільного.

«Та-ак, мандрівнику! З такою пикою тільки в нетрях і жити та живих і мертвих полохати. При таких літах – і така у вас, прости Господи, мордяка! Як у Мефістофеля. Ну ж засмійся! Будь веселіший. Життя переміниться...»

Але життя не змінилось.

Довго ще йшов тайгою. Йому здавалось, що швидко йде, але насправді посувався, мов тінь, хитаючись. Аби не лежачи помирати. Ніж більше не ставав у пригоді. Ніяк не ставав.

Спершу він стинав ним гілочки знічев'я, а потім засунув у піхви і не виймав. В руці не вистачало сили.

А надвечір сили зовсім покинули його. Край.

Ліг голічерева під височенними кедрами, тягуче-важко і глибоко зітхнув, ніби випустив дух, поклавши голову на корінь, і так лежав. Згодом витяг помалу ножа і поклав коло себе. По хвилі намацав і переклав ножа зручніше. Ще зітхнув глибоко-глибоко.

«Так... Кінець...»

Думки плуталися у голові, що була немов гарячим оливом налята. «Який пак сьогодні день?... А, шостий... Ну, це ще здорово... Коняка б уже здохла... А якби я був конякою – було б ліпше?... Шостий... Так... Але Бог за шість день світ увесь сотворив... і ці нетрі теж... Атож...» Чорна пауза. І знову: «Шостий день... Оце й є він – останній, уже зовсім останній день мого життя... А ще б трохи...»

Проте це вже така собі, млява думка.

Не хотілося рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілося думати. Хотілося лежати й лежати. Вічність лежати так. І хай шумлять високі кедрі. І нехай розповідають під високим небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий... І нехай слухають вивірки... Як один хоробрий і сміливий п'ять разів переміг смерть, видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя, а знайшов – смерть... Чужинець. Далекий-далекі чужинець. Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між

корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі...

І дзвенять кедри... Ні, то не кедри дзвенять, то золоте дитинство дзвонить дзвіночками в гаях, синіми волошками зоріє в полях, бризкає водою на Ворсклі... на Дніпрі... Ген... І сміються, сміються дзвінки дівочі голоси, і скачуть луни лугом, горою... Пахне терпкий-терпкий чебрець під бором...

Він лежить на гарячій печі і дивиться, як горить лампада і мерехтять образи під королівськими рушниками. А мати крутить веретено і снує тонюньку-тонюньку пісню:

...Мати ж моя пава,
Тепер я пропала,
Що ж ти мене туди дала,
Де я й не була...
Мати ж моя вишня...
Мати ж моя вишня...

Хтось у ньому, непокірний і бунтівливий, хоче підвести йому голову, але вона не підводиться. То її держить йому тутешній волохатий бог, лютий, скупий і ненажерливий; навідає на груди і не дає вже йому дихати...

А мати схилилась близенько-близенько...

Раптом – що це?! Він розплющив очі. Стукіт?! *Постріл!*

Він зводиться на руках. Млосно йому й паморочливо, але хтось непокірний у нім підводить його. У вухах дзве-

нить. Знову постріл! Постріл як грім! І враз крик. Жахливий, нелюдський крик, дитячий чи дівочий:

– *Грицьку!!!*

Жахливий крик молодості, що її вхопила зубами смерть:

– *Грицьку!!!*

Він шпарко схоплюється на ноги. А Боже мій! Мерщій!.. Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає, поспішає. Знову крик. Близько...

Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!..

Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межі камінням, люто відбивалась прикладом рушниці.

Ось він! Це він, волохатий, безжалісний і грізний бог нетрів. Ага!

Пожираючи потвору гарячковими очима і нічого не бачачи, як маніяк, пішов на неї всторч, гнаний п'яною жагою помсти. Ага!!! А рука намацувала ніж...

Ведмідь хапнув повітря, кинув жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою «нашийника»...

Людина в розколині тихо, по-дитячому, скрикнула... Ніж з диявольською силою пірнув у білу пляму, в самісіньку горлянку і повернувся там упоперек.

Мандрівникові очі, тріумфуючи, бачили лише, як чвиркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка

блискавична мить), як тая людина вистрибнула з розколини, струнка, в чуднім одягу звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить – і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під волохатою, чорною масою, як ніч накрила його...

Тільки десь у підсвідомості ще якусь мить бриніло далеко-далеку:

...Мати ж моя пава...

Мати ж моя вишня...

І замовкло. Як іскра, заллята водою.

* * *

Місяць, що зійшов над хребтами лісистих кряжів, стояв, мов вогненний щит, низько прибитий до брами в нові краї, в невідомі світи. Він здавався живим – то яснів, то темнів, надимаючись. То обличчя! То обличчя великого духа – демона невідомого, несходимого «Далеко». Воно то хмурніло, то ясніло і знову хмурніло, червоніючи, – з долин, з улоговин, з міжгір'їв підіймались тумани і хвилями десь сходили вгору. Межи кряжами внизу вони лежали велетенськими намітками – чи як хвилі бавовни, чи як зігнаті вітром сніги...

Над падами, над проваллями, над становиками безкраїми

і покрученими, над тайною нетрів стояла імла, проснована тьмяним, червоним баговинням.

Зацокали підкови...

По голому кряжу, по становику, вигнались три вершники черідкою. І стали. Рушниці через плече. Витягнуті шиї. Ворушаться в сідлах. Маячать, як китайські тіні на тьмянім екрані.

– Батьку! – це дзвінкий, молодий голос. – Ну, як?...

– Добре... – це бас. – А підтягніть-но попругу, злізьте котрий...

Двоє метнулися з коней... А в того третього щось упоперек сідла... Як давні запорожці десь на козацькій могилі, везучи бранця чи рятуючи товариша. Сідлані коні вимальовуються до дрібниць, прядуть вухами, пирскають і хапають губами бур'ян.

– Треба поспішати.

Це молодий, швидко підтягши попругу і дослухаючись до кладі, що впоперек сідла.

– Вже? Ну, з Богом, дітки.

– Бог з тобою...

Двоє птицями вилетіли на коней. Враз всі зірвались з місця і поскакали черідкою. Гейби привиди чи гірські духи на тьмяному тлі. Проскакали, промигтіли рушницями, процокали підковами... і щезли.

Тиша зімкнулася знову. Напружена і зрадлива тиша нетрів.

Десь нагло розітнувся далекий рев. Лютий і страшний. І покотивсь, покотивсь. Урвавсь... Гавкнуло десь із другого боку, так само хижо і тужно... Закричав спросоння глухар... Зрадливі звуки, притаєні шелести... Через самий місяць шугнула нечутно сова. Тайга лише починала жити. Місяць поблід і квапився вгору.

Розділ четвертий

Родина тигроловів

Пісня виводила з небуття. Спершу була темрява, липка й волохата. Потім з'явився звук чи тонюсінький промінь, – він десь почався з нічого і наростав, наростав...

Ой, летять, летять три соколи
через сад —
Ге-ей... Ге-ей... Ге-ей...

І теє «Гей», як мрійна хвиля, і підгонить її ніжний дівочий голос.

Зачепили ж вони кри-леч-ками
ви-но-град...

І високо-високо, аж понад той виноград сягає мрійний дівочий голос, аж туди, де сонечко тріпотить промінням чи два соколи – два товариші летять.

Це, либонь, Наталка, його сестра, співає. Атож. Це вдома. А він лежить виснажений, поранений. Це ж під Жаботином, у тім Холоднім Яру... Як пак воно вийшло? Ага... Той пес рудий, недовірок, партійний, кинув гранату йому під ноги, він її підхопив і... Ха-ха!.. Їх було четверо... Як воно і його

зачепило?... Голова гуде, і йому ліньки розплющити очі.

А сестра, сестра його любая, жалібниця вірная, Наталочка, журиться. Але не журба в тім голосі... Ха-ха! Він знає, що то за сокіл там у неї, що зачепив крилечками виноград, і так зачепив, що й сниться, либонь, їй отой сокіл, отой Олекса-бузувір.

А дівочий, вередливий голос над ним:

– Грицьку! Чого ж ти не підпрягаєшся? Ну ж бо:

«Цілувалися ми із тобою один раз»...

Йому смішно. Він – Грицько ж таки, а тепера Григорій – крадькома розплющує одне око. Насилу розплющив. А друге вже розплющилось само швидко і витріщилось здивовано...

Перед ним сиділа дівчина. Але не Наталка, не сестра. Зовсім не вона. Чужа якась дівчина. Але така ж хороша та бистроока, із стрічкою над чолом, і юна, смаглява від сонця.

– Тату, тату! – це дівчина радісно. – Уже!.. Дивиться вже!.. Боже мій! Живий!

– От і добре, – це дебелий, спокійний голос. Батьківський. Такий сердечний, а гуде, як із барила, і жартома: – Що ж ти, синку? Упився, мабуть, га? – Як у тумані підійшов. Кремезний, броватий, волохаті груди в пазусі. – Довго вихмеляєшся!..

А дівчина нишком киває комусь рукою:

– Грицьку! Ось іди поглянь, який він окатий. Тільки... Він, мабуть, не при умі, – диви, як лупає.

– Наталко, – це батько, – а піди лишень скажи матері, щоб

чарку нам сюди. Козакові, либонь, душа до ребер присохла...
Ану ж, коза!

В голові Григорієві паморочилось від явної галюцинації. Він покотив її по подушці вправо – глянув, вліво – глянув. Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести напалені на стелі... Він лежить на великому дерев'яному ліжкові, роздягнутий, накритий вовняною ковдрою чи киреєю... Пахне васильками... У вікно знадвору зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За нею бистроока дівчина виступає, мов горлиця... Біля вікна, тримаючи козацьке сідло й ушивальник, звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок...

Григорій заплющує очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем, – останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкірянім, мисливським одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющує очі – перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішкувато:

– Грицьку! Кого ти сідлати збираєшся? Кидай та йди ось...

Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сідло на гак, а батько:

– Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сідлай коні.

– Де це я?! – аж скрикнув Григорій, нагло зводячись.

– Заспокойся, ляж, Бог з тобою! – це матінка, це стара, поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку.
– Лежи, лежи, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що самі, нівроку, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

– Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його поготовк упоперек сідла, непритомного, при смерті, скільки днів тут із смертю воює – і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре. А то я хотів уже одвезти тебе до Києва – це ж тут недалечко, – там би ти вмер, і я так і не знав би, хто ти.

– Де це я? – прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

– Та в нас же, в нас дома, сину...

На стіні рясно карток – дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

– Який... Який це район?

– Та Київський же, – це дівчина. І так вона сказала те «Київський», проворкотіла, аж за серце взяла. Григорій звівся, витріщивши очі, – в них і радість, і жах.

А батько:

– Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?...

– Ні-ні!.. – злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною: – Ні-ні! – В пам’яті зринула Лук’янівська в’язниця... Київське ОГПУ – НКВД... Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?... Ні-ні! Він поривається йти: – Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдержали. Тоді він швидко і покійрно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

«Змилив!»

Стара перехрестилась нишком і шепотіла з сльозою:

– Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що тее лихо з людьми робить!..

«Тікати! Тікати!» – поривається в нім усе, але він удає спокійного, байдужого:

– А далеко до міста?

Батько:

– Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки?

«Сказати чи не сказати?»

– Я?... Теж... Київського району.

– Овва! А з села?

– Та з Трипілля ж...

– Боже мій! – аж скрикнула і сплеснула руками матінка. – Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілля... Земляк. А Боже мій!..

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо – чорна гора

зсунулась... зсунулась... Стало легко, і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім, далекім краєчку землі, після всього жаху – близькі й рідні люди! Стурбовані за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А всередині йому гейби хлоп'я танцювало і било в долоні: «Жив! Жив! Житимеш!» І хотілося сказати щось хороше-хороше.

– Мамо... – і затнувся, дивлячись на матір: – Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

– Нічого, нічого, дитино, – заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартована, його давній гумор:

– Так, кажете, я дома, мамо?

– Дома, дома, синку.

– Чудесно... Привіт вам із Трипілля.

– Спасибі, синку, спасибі. А як там?... Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? І як це сюди?

Григорій засміявся.

– Ну, годі, годі, – втрутився господар. – Знайшли час до розмови. Видужувати треба. Ану лиш, вивірко (це до дочки)!..

Дівчина подала Григорієві червону чарочку.

– А бери, синку. Це таке зілля, що й мертвих підіймає. Стривай! Дай же й мені щось, дочко!

Дочка метнулась і принесла батькові таку ж чарочку, але

вже білу.

– Це однакове, синку, тільки в тебе приготовлене для тебе, а в мене – звичайне, там його цілий туязь, і ми його з тобою вип’ємо десь, еге ж.

– Що це ти, старий, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це... Швидше вже! У хлопця рука заболіла. Пий, синку, та лягай, хай йому, цьому дідові...

– Стривай, бабо! Геройське діло не кожен зробить і за це, від’їжджаючи, я хочу для годиться випити... Грицьку! Коні готові?

Чорнявий високий Грицько стояв поруч і з посмішкою дивився на нього.

– Готові, батьку.

– Добре. Ми поїдемо, а ти будеш лежати собі. Як тебе звати?

– Григорій.

– Чув? – це до сина. – Добре. Зовсім добре. Я б тебе й не питав, та таке, бач діло трапилось... Нумо ж, сину! – Підніс руку. Цокнулись. – Будьмо!

Григорій пожартував:

– А за віщо ж пити?

– Пий...

Випив Григорій. Спирт, вогненний, та чомусь гіркий. Пожилах потік вогонь. Випив дід, витер вуса, а тоді:

– Оце, сину, за дочку, що ти її мені вирятував, і за тебе, що тебе вона вирятувала... Будь же здоров...

Григорій витріщив очі, переводячи їх то на одного, то на другого. «За дочку, що врятував? За яку, де?»

Мати подала рибу на тарелі:

– Їж, їж, синку.

Риба тая біла та сита.

– Ну, а нам пора, – обізвався дід до сина, закусивши. Устав із-за столу, перехрестився. Надів шапку.

– Дивися ж мені, стара...

Простояв ще біля порога, подумав, подивився ще раз з-під волохатих брів на хворого і сказав:

– Ти тут, вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втямки? Я ще не знаю, хто ти, але моя хата – твоя хата. Лежи ж собі. Такий тут закон. Наш закон. Навіть коли б ти був не християнська душа, а якийсь *гольд* чи навіть *кореець*, то й тоді цей закон по твоїй стороні. Будь же веселий і щасливий... Гайда!

Відтак вийшов із хати, за ним син.

Десь у дворі зацокали підковами коні. Заскавуліли радісно собаки. «Нерпа! Заливай! А, вражі діти, – добувався знадвору дідів голос. – Вже, вже ідемо...»

Тупіт зірвався з місця, пройшов поза хатою і швидко за-тих, віддаляючись.

Григорій хотів розпитувати, він хотів про все довідатися, але міцна горілка і те зілля, що в ній, і риба та, що він з'їв – якась чудна та сита, – і всі ті нервові стусани, що пережив сьогодні, – все це його обтяжило, зробило млявим. Думки

ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його... По короткій боротьбі він здався. Змикаючи очі, бачив лиш, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і разом насмішкувата...

* * *

Сонце залляло стіл і ткало золоті прошви на білій ска-тертині. На столі сиділо ведмежа і кумедно хапало себе передніми лапами за писк – ловило бджолу, що хоробро ви-лась навколо, намагалась на той писк сісти. Малий ласун, що вічно тикав свого носа у солодке, бо бабуня його мизила, мав тепер з того клопіт. Він сердився, бив у повітря лапою, а то так оперішив себе по носі, що аж заперскав. А бджола дзижчала, ви-лась між сонячним промінням і не відступала, мов зачарована.

Дзижчання теє, як звук срібної струни, проснувало осяя-ну сонцем тишу і наче бриніло в серці Григорієві. Він лежав, спершись на лікоть, і дивився просто себе. Чи довго він спав? Здається, вічність. Але тепер усе те страхіття, що пережив, як дивовижне маячіння, відійшло кудись у небуття. Почуття легкості володіло ним. Так, ніби нічого не було, і водночас сталося щось таке, чого він не міг збагнути. Так, як колись у дитинстві, і не так ніби... Ні тривоги, ні турбот на душі, такий безмежний сонячний спокій.

Чудно йому. Глянув на себе – він у білій мережаній сороч-

ці. Глянув просто себе – рясно на покутті купчаться святі, прибрані королівськими рушниками, та ще такими, які в його бабусі були, там, у Трипіллі. Там, звідки його вигнано. Там... на тій рідній, але, мабуть, навіки втраченій землі. Вщипнуло за серце, але й минулося враз.

Справжні королівські рушники на покутті! Різьблений мисник. Піч помальовано квітами, межі квітами – два голуби цілуються. Чи два соколи... Два соколи!

Стривай! Кого ж це він вирятував, яку дочку? Де? Коли? І як він взагалі сюди потрапив? Озирнувся: в хаті було порожньо. Біля печі стоять рогачі й кочерги, пахне свіжопеченим хлібом. Все, як дома, тільки долівка не така – мощена з дощок і так вимита та вишкрябана, що аж мигтить. Та ще... Що це? Просто над ним, на білій стіні висять дві рушниці. Одна – либонь, англійський вінчестер, а друга – японський карабін. Під ними – набійниці, туго напхані патронами. А на третім цвяху висить ніж у піхвах. Його ніж! Дивно, його ніж в такому товаристві! Але раніш там висіла рушниця, бо стіна подряпана в тім місці, де малось бути «мушці». Це він знав, бо він мисливець змалку. Аж тепер він звернув увагу, що межі вікнами по стінах поприбивані оленячі роги, а на них висять шапки та рушники.

Раптом у сінях зашаруділа хода. Григорій натягнув ковдру і прикинувся, що спить.

В хату щось увійшло. Підійшло до нього і нависло над ним. Чути, як дихає. Розплющив очі: над ним, витягнув-

шись, як вуж, і випнувши груди, перехилилась дівчина, чіпляла на стіну ще одну рушницю. І так витяглась, аж матерія тріщала на грудях. Йому запаморочилось у голові, і він заплющив очі, але не витерпів і знов розплющив, – дівчина глянула згори вниз.

– О, я тебе розбудила...

Відхилилась від стіни і стала, обсмикуючи блузку на грудях. Так, ніби байдуже, але помітно зашарілась і, щоб відвести очі, спитала:

– Ну, як, козаче?

Григорій посміхнувся:

– Гарна...

Дівчина насупилась, набурмосилась і від того ще покращала. Яка вона хороша! Такої він, далєбі, ще не бачив. Якесь дивне поєднання надзвичайної дівочої краси і суворості. Гнучка, як пантера, і така ж метка, мабуть, а строга, як царівна. Він дивився на дівчину і почував себе ніяково, як школяр. Їй найбільше вісімнадцять років, а таке сердите.

– Гарна, кажу, моя пригода, – мовив журливо, кліпаючи очима. – Так як же, чорнява, тебе звать?

Дівчина зовсім почервоніла, але не відвела очей, дивилась з-під насуплених брів, наче націлялась з рушниці:

– А так... Звать-звать та й покличуть. А ти звідки такий-о?

– Який це «такий-о»?

Засміялась:

– Та такий... чудний... Звідки ти?

– Е, це так далеко, що ти й не мрієш.

– Знаю. Що ти з України, це я знаю. Ба більше: знаю навіть, що в тебе там є любка і що звать її Наталка.

– Дурна, – бовкнув Григорій.

– Чого ж ти лаєшся?

– Що є Наталка, то правда, але то не любка, а сестра... А звідкіля ти все знаєш?

Дівчина зніяковіла:

– Ти б послухав, що ти молов тут п'ять днів, кидаючись, як божевільний. Думали, що ти й дуба даси. Скажи спасибі матері та батькові... Та ще братові, що тебе підхопили... Коли б не вони, ніякі лікарі тебе б не врятували. А батько знають такі ліки. Та не зводься і не витріщай дуже очей, бо тобі ще не можна... От. Лежи і слухай, бо як знову таке трапиться...

– То що ж я молов?

– Боже мій! Аж страшно. І що то все і до чого?! Батько все бурчали, що нема попа тебе висповідати, може, кажуть, полегшало б, бо в тебе гріхів, мабуть!.. І якісь карцери, і трибунали... І смертники... І розстріли... І, – тут вона змінила тон на смутний, насмішкуватий: – «Наталочко, любая...»

Григорій насупився.

– Дурниці. То я так. Колись багато книжок читав страшних.

Наталка дивилась на нього із зле прихованою недовірою, острахом і співчуттям:

– Ой, чи так воно?...

– Так...

Дівчина знизала плечима:

– Ну, якщо ти так багато начитався страшних книжок, то розкажеш мені колись. Це цікаво. Все страшне цікаве. Гаразд?

А очі дивляться прижмурено й насмішкувато. Вона не вірить, це ясно.

– Гаразд...

– Ти і в наш край загнався, то теж, може, скажеш, що це так у книжках написано, а не насправді?...

Дівчина загнала його на слизьке, але розповісти правду...

Навіщо? По паузі, суплячись, стурбовано:

– Слухай... Наталко...

– Так, мене звать Наталка, – посміхнулась дівчина.

– А по батькові?

– Денисівна. Але зви просто Наталкою, в нас не звикли.

– Добре. Може, скажеш і прізвище?

– В мене прізвище не цікаве для тебе. Старовинне. І, як кажуть русаки, «хохлацьке».

– А все ж таки?

– Сірківна, – вимовила дівчина з гордістю. – Мій батько – Сірко, і дід – теж Сірко, і прадід. Всі Сірки. І тут уже розвелось до лиха... А знаєш, що про тебе батько казали?

– Ну?

– Ти щось хотів ще питати. Питай. Бо піду... – роздумала

враз. І додала строго: – Ти вже їсти хочеш, ажи?

– Слухай, Наталко... (Завагався.) Так... Я знаю, що ви всі думаєте про мене хтозна й що. Але запевняю вас... Але слухай, що я скажу: що б ви не думали і як би не думали, я хочу лише сказати... що я чесна людина. От. Потім сама побачиш. Ну, як би це тобі сказати...

– Ніяк, – обрізала дівчина насмішкувато. – Знаєш, що батько сказали? Сказали, що відколи ти в цій хаті – вони відповідають за тебе... як за сина, от. І нічого не хочуть знати. Все. А батько в нас... Та от поживеш – побачиш. І Грицько теж. Ото! – і жартома: – Бог тобі братика дав, і ти не будеш шкодувати...

– Підожди. А кого то я вирятував? І де? Яку таку дочку? Що за нісенітниця? Чи не тебе? – пожартував Григорій. На серці йому було знову ясно і легко. – Чи не тебе?

– Мене.

– Ні, будем говорити серйозно. Ніколи в світі я тебе не бачив і не рятував, так що не мороч голови. І чого це ви, змовились, чи що? Я пам'ятаю – це було недавно... Я й не рятував, а так вийшло... Якийсь дивак розмахував прикладом рушниці у щіліні... Але ж я не п'яний був і роздивився, що то був якийсь бузувір у штанях...

Дівчина почервоніла. Супилась, супилась. А далі як зареочеться...

– Чого ти?

– Та, кажеш, бузувір? Ха-ха-ха! Чудне слово.

– Авжеж. На нього насідає сатана чорна та здоровенна, а він її товче прикладом...

Наталка раптом перемінила розмову:

– Ой! Ти ж глянь, що воно робить! А щоб тобі!..

Ведмежаті набридло сидіти на столі, воно перелізло на ослін, сп'ялось до стіни і почало «порядкувати»: поздирало лапою, скільки дістало, всі фотографії і пробує на зуб, лиже їх, пирскає – не смачні! А далі давай змітати їх додолу. Дівчина схопила ведмежа за карк і пошпурила геть. Ведмежа забилось у куток і заскімлило, мов дитина.

– Ах ти ж чортеня! Добре, що не потовкло. Шибеник ти такий!

– Цікаво, що то там за народ? То все ваш рід?

– Атож...

Подала всі жужмом і ще кілька зняла зі стіни. А заразом говорила до ведмежати:

– Заскімлило... Ах ти ж дурненьке! Ну, йди сюди! У, дурне маля!..

А ведмежа хлипало, мов дитина. Григорій тим часом розглядав фотографії. Дівчина взяла ведмежа на руки, підсунула стільця до ліжка і сіла, посадивши ведмежа на коліна. Пестила його. Ведмежа притихло і цікаво пряло очима, пхало носа і собі до фотографій.

Цікаві світлини. Дівчата у вишиваних сорочках та в намисті, у чоботях якихось чудних, хутових. Ось дружки весільні. Молодиці – групами і по одній. А ось – ціла родина. Ве-

личезна родина! Діди, батьки, онуки й правнуки – чоловіка з сорок. Цілий рід! Дід з бабою посередині, решта, згідно з родинним станом, розташувались обабіч і ззаду. Діти рядочками стояли обабіч діда й баби, у парадних кашкетиках і чобітках... І все це на тлі гір. Українська степова родина на гірському тлі. Як десь на Закарпатті. Чудне... Ось хлопці верхи – чоловік з дванадцять – цілий загін з рушницями через плечі, в папах, оточені зграєю здоровенних гостровухих собак. Коли б не ці мисливські собаки, можна було б подумати, що це козацький загін. А таки козацький, бо це ж *уссурійські козаки*.

Ось окремі фотографії, теж дореволюційні: козацькі осадули, хорунжі, отамани... У формі уссурійських та амурських козаків. Та все вусаті, з шаблюками, декотрі з медалями. Всі з лампасами... Це все давні світлини.

А ось нові... Інші вбрання, інший зміст... Але все такі ж расові обличчя. Одна... Друга... Дівчата, хлопці, червоноармійці... А ось проста, але не зовсім звичайна світлина.

Сіється сніг. В дерев'яній клітці здоровенний тигр роззявив пащу, реве. Збоку стоять чотири мисливці, виструнчившись перед оком апарата, спираючись на рушниці. Один старий мисливець і три молодих. Всі в чуднім одязі – в шкіряних штанях химерних, у шкіряних піджаках, підперезані набійницями. Три в шапочках, один – без. І той «без» – Наталка! Так, Наталка! Стоїть, спершись на вінчестер, дивиться насмішкувато. Вуста міцно стулені, очі примружені,

голова непокрита, і на неї падають сніжинки...

Серце Григорієві чомусь застрибало, мов дурне. Він нишком глянув на Наталку – бавиться з ведмежам – і крадькома поклав світлину наспід. Ясно... А серце здуріло, чого й що? Це ж той «бузувір», що кричав у розколині. Точна копія. Взявся пильно розглядати різних козаків та дівчат стародавніх. Наталка посадила ведмежа на ліжку.

– На, це ж твій дружок. І це ти його посиротив. Забавляй.

– Тобто як посиротив?

– Ти ж його мамку вбив.

– Хіба?... Так ото... А подібне, таке ж білогруде.

– Отож, ото... Чи ти придурюєшся, чи справді тоді таки не вповні розуму був?

– Коли хочеш – твоя правда. Але хоч би я й уповні розуму був, то звідки мені знати було, що то його мамка? А ти б мені краще сама дещо розповіла. А головне – як я сюди потрапив?

– Дуже просто. От... – дівчина взяла ведмежа на руки і, пестячи його, розповіла все коротко:

– Були ми на Зміїній *наді* – солили солонці для пантовки... От скоро поїдемо пантувати, і тоді визнаєш, що то таке... Це далеко звідси. От я й пішла якимось до шатра застрелити тетерку або рябка на юшку. Та й зайшла грець його знай куди. А пішла з дробовиком, ще й усього два набої, така думка – встрілю поблизу десь яку пару – та й назад. Навіть ножа не взяла з собою, як на лихо. Цього ніколи не бувало. А рябки мов поздыхали – нема... І ось замість рябка я на-

дибала ось це маля. Кумедне. Я за нього, а тут мамка. І вистачило ж дурі хапати мале, але в гущавині не видно, та ще й забула, що в малят неодмінно буває мамка. Я маля геть, а мамка таки до мене. Сказилась. А це з чорних, а чорні ті, коли здуріє, то мов сатана робиться. Утікати!.. Ге, куди там! Я повернулась і ляснула в неї зопалу з дробовика, мов у горобця. Ну, й зовсім натворила біди. Сатана була б роздерла, коли б я не вскочила в розколину межи скель. Я її по лапах, по морді прикладом, я й ще раз стрелила, але вже хтознакуди... А вона ж думає, що дитинча за мною дереться... Я: «Грицьку! Грицьку!» Е, де там, далеко... Вперше на віку я перелякалась – смерть же... Смерть. Аж тут щось як не виломиться з кущів... Якийсь звір, бо на людину не схоже. Боже мій! Я думала – другий ведмідь. Волохате, чорне, очі як у скаженого, – і всторч на ведмедя!.. Я думала, він голіруч... А як ведмідь навалився на нього, я ще дужче перелякалась, скочили та давай відтягати. Коли ведмідь мертвий... Одвернула трохи – а під ним хлопець – і теж мертвий... Обідраний, худий, аж чорний, і з ножиком. Ніщо не поламане, руки, ноги, голова – цілі, а мертвий...

Ну, потім ми забрали всіх – ведмежа (само прийшло до мами), мамину шкуру і тебе. Зразу думали одходити там, на Зміїній, але батько глянули, послухали (а вони тямущі!). «Е, – кажуть, – пропаде тут: гарячка. Додому мерщій, додому, бо пропаде». А вдома є чим рятувати в них.

Цілу ніч їхали-летіли... А ти маячив та кричав усяку ні-

сенітницю та кликав матір і Наталку свою. Батько послухають: «Це, – кажуть, – наш! Наш, – кажуть. – Бо говорить по-нашому». І по конях... Ну і все. Отже, тепер все знаєш...

– Тепер розумію...

– От і ведмежа привезли... Тобі на забавку, – закінчила глузливо.

Посадила ведмежа на ліжку і швидко зібрала фотокартки.

– Стривай, – спинив Григорій. Він вибрав зісподу світлину з тигром і подав Наталці. – А це що таке?

– Як що? Це ми з кішкою, – промовила байдуже.

– А чого це ви з кішкою?

– Та піймали ж, та возили в Хабаровськ на базу здавати, там якісь диваки з газети та з кіна приходили знімати. Апарат такий чудний...

Дійсно, тільки тепер Григорій звернув увагу, що світлина не така, як роблять звичайні фотографі, а оте відоме всюди фотокіно.

– Як же це вам пощастило? І чого це ти тут?

Дівчина зневажливо випнула спідню губу. Пішла, зняла зі стіни ще кілька світлин і подала. Тигри... На інших по одному, а на одній аж два. В клітках. І мисливці. На деяких і Наталка теж. То вона стоїть в гурті, то поправляє на нозі лижву, то заслонила од сонця рукою... А ось сама, – насупила брови і дивиться насмішкувато. Мисливець!

– Як же це вам пощастило? Та й карток же ви нарobili з нього!

– Як з нього?

– Та з кішки ж.

Дівчина насупилась точнісінько так, як на картці, зневажливо, і пальцем по картках недбало:

– Оце торік піймали. Це позаторік і оце... А це ще позаторік... А це давніш – це батько з Миколою та з дядьками. Микола – брат, що загинув... А оце – давні... Якби їх усіх познімав, що ще батько з дядьками та з дідом половили, то й ліпити ніде було б. Це ж тільки кішки, а рисів та росомах!.. І це не ми здіймали – ми собі здаємо на базу за умовою, – а це вже ті пани нас здіймають. Диво, бач! «Хохли» тигрів живцем ловлять! – перекривила уїдливо та зневажливо тих «панів», тих, що звать Наталку з її родом «хохлами».

– І як же ви їх ловите? Стріляєте, а тоді вже?

– Навіщо? Стріляного нікому й дурно не треба, хіба що китайцям на мило. За битого база платить одну тисячу лиш, а за живого і щоб без найменшого ганжу – 12–15 тисяч карбованців, та все крамом. Ми з того й живем. То який же дурень його стрілятиме, – треба живцем.

– І ото ти ловила його живцем? Таку сатану?

– А ловила.

– Тенетами б то?

– Та ні ж, руками...

– Сама?

– Ні, вчотирьох – з батьком, з Грицьком та з Миколою.

– І як?

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.